

Б.А. ХАСАНОВ, А.А. ХАШИМОВ

БОШҚАРУВ ҲИСОБИДА БЮДЖЕТЛАШТИРИШ

«О‘QITUVCHИ»

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

**Хасанов Баходир Акрамович
Хашимов Акрам Абдиевич**

БОШҚАРУВ ҲИСОБИДА БЮДЖЕТЛАШТИРИШ

(ўқув қўлланма)

Тошкент – 2004

Ушбу ўқув қўлланма корхоналарда бошқарув ҳисобининг ажралмас бўғини ҳисобланган бюджетлаштиришни халқаро ва миллий стандартлар асосида ташкил этиш масалаларига бағишланган. Унда бюджетлаштиришнинг моҳияти, аҳамияти ва корхона фаолиятида тутган ўрни бозор тамойилларига асосланган ҳолда ёритилган. Шунингдек, корхона бош бюджети ва унинг таркибий қисмларини тузиш тартиби кўрсатиб берилган.

Қўлланмада бюджетлаштириш жараёнида ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш, инвестиция лойиҳалари бўйича қарорлар қабул қилиш, харажатлар ва маҳсулот таннархини режалаштириш хусусиятлари, ҳақиқий харажатлар ҳисоби ҳамда маҳсулот таннархини калькуляция қилиш, трансферт баҳоларни шакллантиришга комплекс ёндашилган.

Ўқув қўлланмаси иқтисодий олий ўқув юртларининг шу соҳадаги ўқитувчилари, аспирантлари, магистрлари ва юқори босқич талабаларига мўлжалланган. Ундан корхоналарнинг раҳбарлари, менежерлари ва мутахассислари ҳам фойдаланишлари мумкин.

Тошкент Молия институти Иқтисодий йўналишлар бўйича Олий ўқув юртлараро илмий-услубий Кенгашининг қарори асосида нашрга тавсия қилинган.

Тақризчилар: иқт.фан.доктори, проф. *Ибрагимов А.К.*,
иқт.фан.номзоди, доц. *Норбеков Д.Э.*,
иқт.фан.номзоди, доц.в.б. *Кўзиев И.Н.*

0605010202—84
353(04) — 2004
ISBN 5 - 645 - 04229 - 7

© “Ўқитувчи” нашриёти, 2004

КИРИШ

Мустақил республикамизда бозор ислоҳотларини босқичма-босқич, изчил амалга оширилиши иқтисодиётда янгича мазмунга эга бўлган, тадбиркорликни рағбатлантиришга асосланган бошқарув тузилмаларини шакллантириш, корхоналарни истиқболли ривожлантиришнинг асосий тамойилларини ишлаб чиқиш заруриятини юзага келтирмоқда. Бу ҳолат корхоналарда бошқарув ҳисобининг бюджетлаштириш, ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш, инвестицион лойиҳалар бўйича қарорлар қабул қилиш, харажатлар ва маҳсулот таннархини режалаштириш, ҳақиқий харажатлар ҳисоби ва маҳсулотлар таннархини калькуляциялаш, трансферт баҳоларни бюджетлаштириш каби янги объектларни атрофлича тадқиқ этишни тақозо қилади. Шу нуқтаи-назардан мазкур ўқув қўлланма корхоналар бошқаруви тизимида бюджетлаштиришни ташкил этиш масалаларига бағишланган бўлиб, бу борада тадқиқотлар олиб борилмаганлиги, адабиётлар етишмаслиги сабабли ниҳоятда долзарб ҳисобланади.

Ушбу ўқув қўлланма икки бобдан иборат бўлиб, унинг биринчи бобида бошқарув ҳисобида корхоналар фаолиятини бюджетлаштириш ва инвестиция лойиҳаларини асослаш масалалари ёритилган. Унда қўйилган мақсадни амалга оширишга амалиёт нуқтаи-назаридан атрофлича ёндашилган. Ишнинг иккинчи бобида эса корхона харажатларини ва ички хўжалик баҳоларини бюджетлаштириш тартиби баён қилинган.

Қўлланмада бюджетлаштиришнинг моҳияти, аҳамияти ва тамойилларини ёритишга кенг ўрин бе-

рилган ҳамда корхонанинг бош бюджети ва унинг таркибий қисмларини тузиш усулларига алоҳида эътибор қаратилган.

Ўқув қўлланманинг асосий мақсади ички ва ташқи фойдаланувчиларнинг молиявий-инвестиция фаолиятида ўзаро манфаатли шартномалар тузиш, инвестиция самарадорлигини аниқлаш асосида фойдали инвестиция қарорлари қабул қилишлари учун тезкор ахборотлар билан таъминлашдир. У олий таълимнинг Давлат таълим стандартлари ва ўқув режаси асосида тасдиқланган ўқув дастурларига мувофиқ тайёрланган. Шунингдек, қўлланмани тайёрлашда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонларидан, Вазирлар Маҳкамасининг меъёрий ҳужжатларидан, Молия вазирлигининг йўриқномаларидан ўринли фойдаланилган.

Қўлланма ўзбек тилидаги дастлабки илмий ишланмалардан бўлганлиги сабабли, унда баъзи камчиликлар бўлиши табиий ҳолдир. Шу сабабли, муаллифлар бу борада ўзларининг қимматли таклиф ва мулоҳазаларини билдирган китобхонларга миннатдорчилик изҳор этади.

I БОБ. БОШҚАРУВ ҲИСОБИДА КОРХОНАЛАР ФАОЛИЯТИНИ БЮДЖЕТЛАШТИРИШ ВА ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИҲАЛАРИНИ АСОСЛАШ

1.1. Бозор муносабатлари шароитида бюджетлаштиришнинг моҳияти, аҳамияти ва тамойиллари

Бозор муносабатлари шароитида «бюджет» тушунчаси, кенг маънода, давлат миқёсида иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш, ялпи ички маҳсулотнинг қийматини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш натижасида ҳукумат ихтиёрида марказлашган пул фондларининг, хўжалик субъектлари ихтиёрида эса марказлашмаган пул фондларининг шаклланиши ва улардан самарали фойдаланишни англатади. Тор маънода эса, «бюджетлаштириш» тушунчаси ҳали бизнинг иқтисодий адабиётларда кам ёритилган, чунки корхонанинг доимий асосга қўйилган комплекс режалаштириш, назорат ва хўжалик фаолияти таҳлили тизими шу пайтгача фақатгина бизнес-режалаштириш билан чекланган эди, холос.

Ривожланган ғарб давлатларида бошқарув ҳисоби тизимида режалаштириш жараёнини таърифлаш учун кўпинча «бюджетлаштириш» атамасидан фойдаланилади.

Бюджет - корхонанинг маълум даврга мўлжалланган хўжалик фаолиятини *режалаштириш* кўрсаткичлари бўлиб, у капитал, товар-моддий ва молиявий ресурслар, жорий ва инвестиция фаолияти учун молиялаштириш маблағларини жалб этиш, даромад ва харажатлар, пул маблағлари ҳаракати, инвестициялар (капитал ва молиявий қўйилмалар)ни ўз ичига

қамраб олади. Шунингдек, режалаштириш менежментнинг таркибий қисми бўлиб ҳам ҳисобланади.

Режалаштириш амал қилиш вақтига кўра узоқ, ўрта ва қисқа муддатли, кўзланган мақсадига мувофиқ эса стратегик, тактик ва оператив режалаштиришга бўлинади.

Стратегик ёки узоқ муддатли режалаштириш доирасида (5-10 йил муддатгача) корхонани истиқболли ривожлантириш концепцияси ишлаб чиқилади. Мазкур концепция корхона фаолиятининг стратегик мақсадларига эришишини мўлжаллайди, яъни бозорда барқарор ҳолатни сақлаш, бозор улушини кенгайтириш, фойдани энг юқори даражага олиб чиқиш, рентабелликни ошириш, тўлов қобилиятини сақлаш ва таъминлаш, бозорда ўз сегментига эга бўлиш, экспорт имкониятларини кенгайтириш ва ҳақозоларни назарда тутади.

Тактик ёки ўрта муддатли режалаштириш ёрдамида (3-5 йилгача) корхонанинг стратегик мақсадлари ва вазифалари амалга оширилади. Бундай режалаштириш доирасида корхонанинг назарда тутилган узоқ муддатли мақсадларига қаратилган дастурларнинг ишлаб чиқилиши билан эришилади. Уларда ривожланиш мақсадларининг ресурслар билан боғлиқлиги назарда тутилади ва турли хил кўрсаткичлар ўртасидаги мутаносибликлар аниқланади.

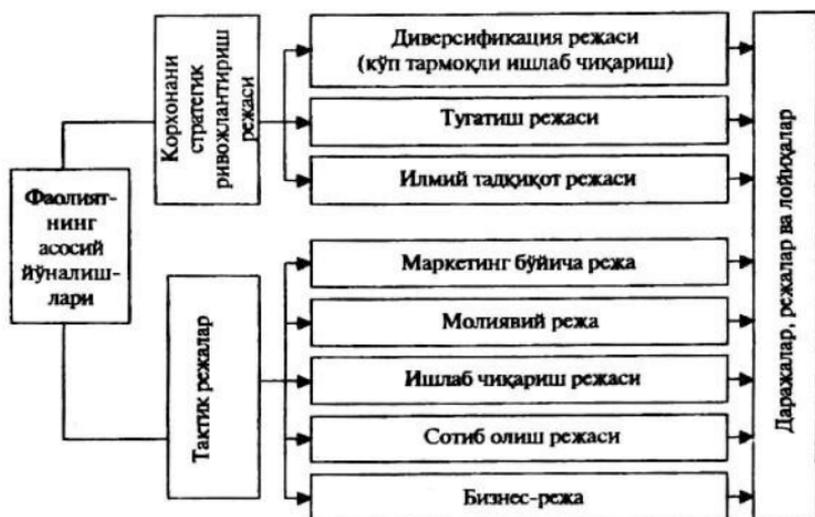
Қисқа муддатли режалаштириш тизими кун, ҳафта, декада, ой, чорак ёки йилни қамраб олади. Бундай режалар бош дастур асосида ишлаб чиқилиб, аниқ йўналишга эга бўлади ва уларни асослаш пайтида турли усуллардан фойдаланилади.

Қабул қилинган узоқ ва ўрта муддатли режалар корхонанинг стратегиясини, қисқа муддатли режалар эса тактикасини амалга ошириш воситаси ҳисобланади.

Ҳозирги пайтда кўпгина ривожланган Европа давлатлари фирмаларида узоқ муддатли узлуксиз режа-

лашгириш кенг қўлланилмоқда. Бунда ҳар йил охирида келгуси йилги режалар аниқланади ва кейинги икки йилга кўрсаткичлар белгилаб чиқилади. Натижада корхоналар муқобил режага эга бўлади ва изчил суратда уни амалга ошира боради.

Корхонанинг режалаштириш тизимини туркумлашда бизнес-режалаштиришнинг аҳамияти ва ўрнини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир (1.1.-чизма).

Манба: Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менежмент. Дарслик.-Т.: Ўқитувчи, 2001.- 704 б. (418 б).

1.1.-чизма. Корхонанинг режалар тизими.

Ушбу чизма корхона фаолиятини стратегик режалаштиришда режалар тизимини шакллантириш йўналишларини белгилаб беради. Бу эса менежерларнинг истиқболли бошқарув қарорлари қабул қилишига ёрдамлашади.

Бизнес-режа - кўзда тутилган бизнеснинг қисқа, аниқ, мақбул ва тушунарли тавсифи, катта миқдордаги турли вазифаларни кўриб чиқишда энг истиқболли ечимларини танлаш ва уларга эришиш учун воситаларни аниқлашга имкон берувчи энг муҳим қуролдир. У назарда тутилган бизнесни асослаш

ва муайян вақт мобайнидаги натижаларни баҳолаш учун мўлжалланади.

Бизнес-режа инвестицияларни мақсадли сарфлашда ижобий самара беради. Шу жиҳатдан у инвесторлар учун бизнесни молиявий маблағлар билан таъминлаш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Бизнес-режа фаолият йўналишини белгилаб олишга ва бизнес бошқаришга имкон берувчи ҳаракат ҳисобланади. Шу боис уни ички хўжалик режалаштирилишини узвий қисми ёки ижро ва назорат учун қўлланма сифатида тасаввур қилиш мумкин.

Бизнес-режа инвестицияларни мақсадли сарфлашда ижобий самара беради. Шу жиҳатдан у инвесторлар учун бизнесни молиявий маблағлар билан таъминлашнинг қудратли воситаси бўлиб хизмат қилади.

Назаримизда, бизнес режалаштиришни жараён сифатида амалга ошириш учун қуйидаги асосий тамойилларга риоя қилиш лозим:

- режалаштиришнинг мослашувчанлик хусусиятларини назарда тутувчи узлуксизлик;

- бизнес-режанинг аввал тузилган бўлимларини умумлаштириш асосидаги такрорланувчанлик;

- қўйилган мақсадга эришишнинг муқобил имкониятлардан энг маъқулини танлаб олишга имкон берадиган кўп вариантлилиқ ;

- корхона барча ходимларини режалаштиришга жалб этиш нуқтаи-назардан жараёни муҳимлигини назарда тутувчи иштирок этиш тамойили;

- режалаштириш жараёнида реал муаммолар ва ўз-ўзига баҳо беришни акс эттиришнинг айнан бир хиллиги.

Таъкидлаш лозимки, техник-иқтисодий асослашни ҳам илгари Ўзбекистон тадбиркорлари қўллаб келаётган ҳужжат бизнес-режага яқин туради. Бироқ, бизнес-режанинг асосий фарқи унинг стратегик йўналишида, тадбиркорлик хусусиятида, корхона ички

имкониятлари ва ташқи муҳит асосидаги фаолиятнинг ишлаб чиқариш, техник, молиявий ва бозор жиҳатларининг ўзаро қулай бирикувида намоён бўлади.

Бизнес-режаларни ишлаб чиқиш жараёнида, назаримизда, тармоқ хусусиятини, корхонанинг умумий стратегиясини, маҳсулот концепцияси ва бошқа хусусиятларни ҳисобга олиш зарур.

Амалиётда бизнес-режанинг қуйидаги тузилмаси самарали ҳисобланади:

1. Бизнес концепцияси.
2. Ҳозирги вақтдаги вазият ва корхона ҳақидаги қисқача ахборот.
3. Бизнес объекти тавсифи.
4. Бозорни тактик таҳлил этишнинг мавжудлиги.
5. Ташкилий режа, шу жумладан ҳуқуқий таъминот.
6. Ходимлар фаолияти ва бошқарув.
7. Ишлаб чиқариш режаси.
8. Маркетинг режаси.
9. Йирик таваккалчилик ва хавф-хатарлар.
10. Молиявий режа ва молиявий стратегия.

Биз бу тизимни ўзгармас деган фикрдан йироқмиз, чунки у муайян мақсадлар, вазифалар ва бизнес объектларига боғлиқ равишда ўзгариши мумкин. У режавий ҳужжат ҳисобланади ва бизнес бўйича молиявий барқарор инвесторлар, шерикларнинг талабларига мувофиқ бўлиши лозим. Уни тузиш учун бозорлар, тармоқ ҳолати, янги технологиялар, жиҳозлар ва ҳоказолар тўғрисида тўлиқ ахборот тўплаш зарур. Унга бизнес-режанинг бўлимлари бўйича гуруҳлаштирилган барча ишчи ахборотлар киритилади. Бу ахборотлар хилма-хил характерга эга бўлиши (ўз ғоясини тавсифлаш, шакл беришдан эркин турдаги жадваллар кўринишидаги ҳисоб-китобларгача), иш жараёнида доимий равишда тўлдирилиб борилиши лозим.

Таъкидлаш лозимки, айрим иқтисодчилар бизнес режалаштиришни асоссиз равишда ички хўжалик режалаштирилиши билан бир хил деб қарайдилар. Шу муносабат билан назаримизда, улар орасидаги қуйидаги мавжуд тафовутларни кўрсатиб ўтиш лозим:

1. Ички хўжалик режалаштиришидан фарқли ўлароқ, бизнес-режалаштириш корхона умумий мақсадларини эмас, балки фаолиятнинг янги турини режалаштиришни ёки бизнес-лойиҳанинг муайян мазмунини аниқловчи энг муҳим вазифаларни қамраб олади. Бизнес-режа, асосан, корхонанинг ривожланиш стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқишга мўлжалланади, ички хўжаликни режалаштириш эса биргаликда жорий ва истиқбол фаолиятининг хилма-хиллигини ўз ичига олиши мумкин.

2. Бизнес-режа, одатда, бажарилиши муайян муддатлар билан белгилаб чиқилган инновацион лойиҳаларга ишлаб чиқилади, бу муддатлар тугаши билан лойиҳа устида олиб борилаётган иш ниҳоясига етади. Ички хўжалик режалаштириши хўжаликни бошқаришнинг барча даврларида узлуксиз амалга оширилади. Бунда даврий ва йиллик режани бажариш мобайнида тегишли тузатишлар киритилгандан кейин навбатдаги режани амалга оширишга ўтилади. Бизнес-режа нафақат аниқ, балки янада торроқ чегараларга эга, ҳар қандай ички хўжалик режаси эса бундай аниқ чекловларга эга бўлмайди.

3. Бизнес-режанинг асосий вазифаси тадбиркорлар янги ишни бошлаши ва маҳсулотни тайёрлашга зарур ишлаб чиқариш заҳираларига, авваламбор молиявий ресурсларга эга бўлишдан иборат. Ишончли шериклар қидириб топиш асосий молиявий кўрсаткичларни пухта таҳлил қилишни талаб этади, бунда нафақат ички хўжалик-ишлаб чиқариш фаолияти, балки кредит, молиявий ва банк тизимларида таваккалнинг мавжуд даражаси ҳисобга олинади. Ички

хўжалик режалари кўпроқ хусусий равишда фойдаланиш учун, бизнес-режалар эса инвесторлар ва кредитлар олиш учун зарур, холос;

4. Бизнес-режалар корхоналарнинг бевосита рақбарияти иштирокида ишлаб чиқилади. Ички хўжалик режалаштириши билан, одатда, корхонанинг тажрибали менежерлари ва функционал бўлинмалари мутахассислари шуғулланадилар.

Ички хўжалик режасини ишлаб чиқишда ҳар бир тадбиркорнинг шахсан иштироки нафақат реал стратегик ва тезкор мақсадни ишлаб чиқишга имкон туғдиради, балки келажакда харажатлар ва даромадларни солиштириш асосида бизнес-лойиҳани бажаришнинг энг мукамал шаклини ташкил этишни ҳам таъминлайди.

Афсуски, бизнинг амалиётимизда шартнома тузишдан аввал, томонлар субъектнинг бизнес режасини, айниқса, шу режанинг юраги ҳисобланган молиявий режа таҳлилини ўтказмайдилар. Бу аксарият ҳолларда нохуш оқибатларга олиб келади.

Бу муаммонинг амалий ечими қуйидаги таҳлилий босқичлардан иборат бўлади:

- корхона томонидан тузилган бизнес-режани таҳлил қилишнинг ахборот манбаларини аниқлаш;

- корхона активлари ликвидлигини яъни моддий ва бошқа активларнинг тезда пулга сотилиб, мажбуриятларни (қарзларни) қоплаш имкониятларини баҳолаш;

- корхона ва унинг шериклари тўғрисидаги маълумот;

- таъсис ҳужжатларини таҳлил қилиш;

- бизнес-режанинг йирик омилларга (ижтимоий, экологик, молиявий, ташқи-иқтисодий) таъсирини экспертиза қилиш.

Бизнес-режанинг умумий таҳлили. Сўнгги босқичда маркетинг, технологик, патент, иқтисодий соҳаларда экспертизалар тайинланиши лозим. Бу, албат-

та, тор доирадаги мутахассисларнинг малакали мас-лаҳатларини олишдан иборат бўлиб, у инвестиция лойиҳалари (бизнес-режа)нинг мазмунига қараб тайинланади. (1.1.- жадвал).

1.1.- жадвал

Бизнес-режани тор доирада баҳолаш имкониятлари

Тадқиқотлар предмети	Ахборот манбалари
1. Жорий фаолият	Корхона баланси ва унга иловалар
2. Корхонанинг тармоқ ичидаги ва тармоқлараро аҳволи	Шартномалар, мутахассислар ўртасидаги сўров натижалари
3. Сотиш имкониятлари	Шартномалар ва бошқа ҳар хил ахборотлар
4. Бизнес-режа	Бизнес-режа, экспертлар таҳлили

Мазкур жадвал маълумотлари асосида корхонанинг жорий фаолиятини, бўлинмалар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ҳамда сотиш имкониятларини таҳлил қилиш мумкин.

Корхонанинг бошқарув ходимлари нуқтаи-назарида бизнес-режалар табақалашган бўлиб, улар қуйидагича туркумланади:

-*кутилаётган даромад типлари бўйича*: харажатларни қисқартириш, анъанавий ишлаб чиқариш ва технологияларни кенгайтириш ҳисобига қўшимча даромад олиш, янги бозорларни забт этиш, бизнеснинг янги соҳаларини эгаллаш, ишлаб чиқариш ва сотиш пайтида хавф-хатарни камайтириш, ижтимоий самара ва сифатга эришиш;

-*ўзаро боғлиқлик муносабатлари бўйича*: бунда иккита мустақил бизнес-режа таҳлил қилиниб, улардан биттаси танлаб олинади, у албатта муқобил бўлиб, даромад келтириши лозим;

-*ташкилий тайёргарлик ишлари бўйича*: мақсадни шакллантириш, бозорни тадқиқ этиш ва мавжуд имкониятга эга лойиҳаларни солиштириб, муқобил вариантларни танлаш.

Хулоса қилганимизда, бизнес режалаштириш бюджетлаштиришнинг асоси сифатида корхоналарнинг стратегик ривожланишини белгилаб бериш, юқори фойда олишнинг оптимал имкониятларини излаш, рентабелликни ошириш, молиявий барқарорликни сақлаб туришни таъминловчи муҳим иқтисодий во-сита ҳисобланади.

МАВЗУНИ ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Корхона фаолиятини бюджетлаштиришнинг қандай аф-залликлари мавжуд?
2. Бизнес режалаштириш қандай турларга бўлинади? Улар-га изоҳ беринг.
3. Бизнес режа нима ва у бюджетлаштириш жараёнида қан-дай аҳамиятга эга?
4. Бизнес-режалар қандай туркумланади?
5. Бизнес режалаштириш қандай муҳим тамойилларга асос-ланиши лозим?
6. Бизнес режалаштиришни ички хўжалик режалаштири-лишидан қандай фарқли жиҳатлари мавжуд?

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Қуйидаги таянч сўз ва ибораларга тушунчангизни ёзинг:

- o корхона бюджети;
- o бюджетлаштириш;
- o режалаштириш;
- o техник-иқтисодий асослаш;
- o бизнес-режа;
- o маркетинг режаси;
- o молиявий режа;
- o молиявий стратегия;
- o бизнес-режани баҳолаш;
- o бизнес-режа таҳлили.

1.2. Корхонанинг бош бюджети ва унинг тарки-бий қисмларини тузиш усуллари

Бозор муносабатлари шароитида корхоналар мо-лиявий, инвестиция фаолиятини бозор талабларига доимий равишда мувофиқлаштириб бориш бюджет-

лаштириш жараёнини самарали олиб боришни талаб этади.

Бюджетлаштириш жараёни бош бюджетни тузишдан бошланади. Бош бюджетни тузиш тўрт асосий босқичдан иборат (1.2.-чизма).

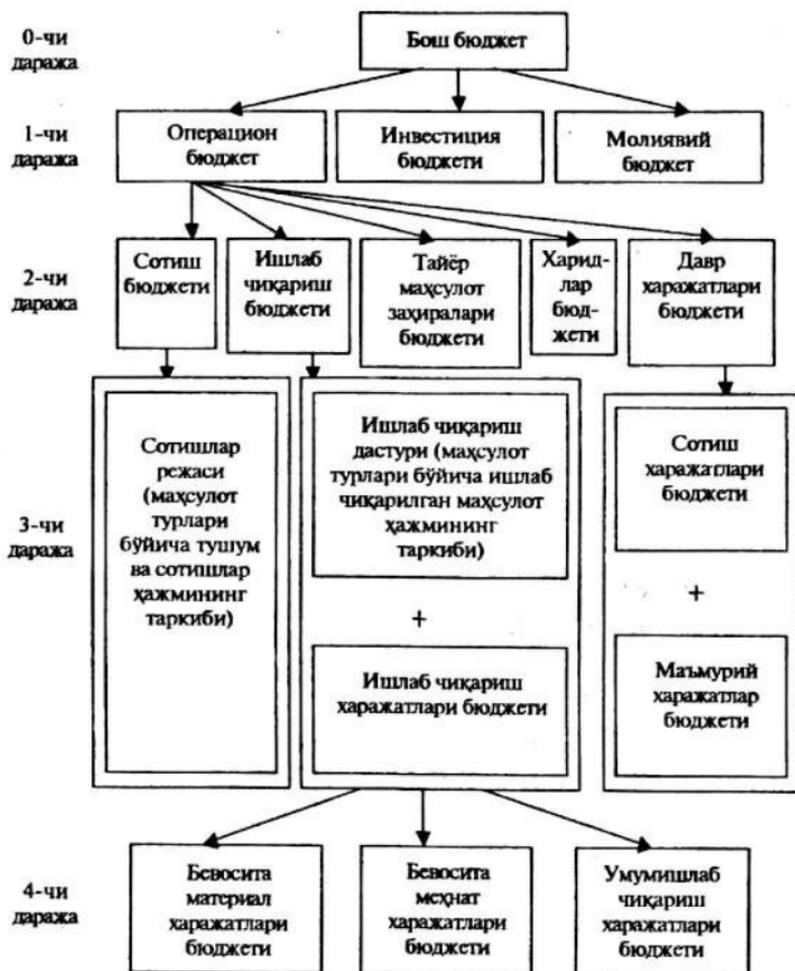

1.2.-чизма. Корхонада бюджетлаштириш босқичлари ва уларни амалга ошириш.

Бош бюджетни тузиш инвестиция қилинган маблағлардан фойдаланишнинг самарадорлигини таъминлашда шу корхона мулкдорлари учун зарур ҳисобланади.

Бош бюджет корхонанинг бевосита раҳбарлари учун ҳам муҳим бўлиб, у режалаштирилган даврда улар олдида турган мақсад ва вазифаларни аниқ белгилаш ва ишлаб чиқариш дастури бажарилишининг боришини, даромадлар ва харажатлар шаклланиш жараёнини, ҳисоб-китоблар ва тўловлар ҳолатини назорат қилишга имкон беради.

Корхонанинг бош бюджети учта асосий бюджетдан - операцион, инвестицион ва молиявий бюджетдан иборат (1.3.-чизма).

Манба: Щиборц К.В. Бюджетирование деятельности промышленных предприятий России.- М.: Издательство «Дело и Сервис», 2001.-544 с. (18 с.).

1.3.-чизма. Саноат корхоналари бош бюджетининг поғонавий тузилмаси

Корхонанинг молиявий-хўжалик фаолиятининг алоҳида тамойиллари ва босқичларини тавсифлов-

чи махсус техник-иқтисодий кўрсаткичлар (ТИК) операцион бюджет орқали акс эттирилади.

Операцион бюджетни ишлаб чиқиш, одатдагидек, сотишлар режасини тузишдан бошланади. Корхонанинг барча бошқа иқтисодий кўрсаткичлари: ишлаб чиқариш ҳажми, таннарх, фойда ва ҳоказолар кўп ҳолларда сотиш ҳажми ва таннархига боғлиқ бўлади. Уни тузишда, шунингдек, қуйидаги бюджетлардан фойдаланилади:

1. Ишлаб чиқариш бюджети.
2. Тайёр маҳсулотлар заҳиралари бюджети.
3. Товар-моддий заҳираларни ва асосий воситаларни харид қилиш бюджети.
4. Давр харажатлари бюджети:
  - а) сотиш харажатлари бюджети.
  - б) маъмурий харажатлар бюджети.

Сотиш харажатлари бюджети стратегик режалаштириш негизида (масалан, бозор сизими, бозордаги улущдан келиб чиққан ҳолда) миждозлар ёки маҳсулотни эътиборга олган ҳолда вертикал ва горизонтал тартибда шакллантирилади. Кўпгина ҳолларда сотишлар ҳажми мавжуд ишлаб чиқариш қувватлари билан чекланади.

Бюджетни тузиш чоғида маркетинг бўлимининг маълумотлари ахборотнинг асосий манбаи ҳисобланади.

Сотишларнинг режалаштириладиган ҳажми белгилангандан кейин ишлаб чиқариш бюджети тузилади, унинг асосида товар-моддий заҳираларни ва асосий воситаларни харид қилиш бюджети, маъмурий харажатлар бюджетлари тайёрланади.

Корхонанинг операцион бюджетида даромадлар ва харажатлар миқдор ва қиймат кўринишида акс эттирилади. Умуман операцион бюджетнинг асосий мақсади молиявий маблағларнинг тахминий манбалари ва улардан фойдаланиш йўналишларини акс эттиришдир.

Инвестиция бюджети корхонанинг бюджет давридаги капитал сарфлари ва узоқ муддатли молиявий қўйилмалари режаси ҳисобланади. Ушбу бюджет тури жорий даврдаги ишлаб чиқариш эҳтиёжлари (асбоб-ускуналар сотиб олиш ва ҳоказолар) ҳамда бюджет давридан четга чиқувчи узоқ муддатли харажатлар (капитал қурилиш, корхонани модернизация қилиш ва шу каби)ларни ўз ичига олади.

Инвестиция бюджетида корхонанинг бюджетлаштириш давридаги капитал қўйилмалар ва узоқ муддатли молиявий қўйилмалар йўналишлари режалаштирилади.

Корхона бош бюджетининг муҳим ва таркибий қисми молиявий бюджет ҳисобланади.

Молиявий бюджет ёрдамида қуйидаги кўрсаткичлар ҳақида ахборотлар олиш мумкин:

- сотишлар ҳажми ва умумий фойда.
- сотишлар таннари.
- даромадлар ва харажатларнинг фоизли нисбати.
- ўз маблағларидан фойдаланиш.
- қўйилмаларнинг қопланиш муддати ва бошқалар.

Молиявий бюджет амалиётда «Пул маблағлари ҳаракати бюджети» деб ҳам номланиб, унинг таркибига корхонанинг бюджет давридаги пул маблағларининг кирими ва чиқими, айланма маблағлар ҳаракати бюджети, шунингдек, тахминий бухгалтерия баланси (корхонанинг молиявий аҳволи тўғрисидаги ҳисобот) киради (1.2-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ҳисобот даврида пул маблағлари тушуми 1500,0 минг сўм бўлгани ҳолда, тушум 4340,0 минг сўми, жами тўловлар 4550,0 минг сўми, пул маблағлари етарлиги $(1500,0 + 4340,0 - 4550,0)$ 1140,0 минг сўми ташкил этган.

Ҳисобот даври охирига пул маблағларининг ижобий қолдиғи 1740,0 минг сўми ташкил этгани корхонанинг ишлаб чиқариш қувватларини оширишга имконияти мавжудлигини кўрсатади.

**«Бухоросут» акционерлик жамиятининг 2002 йил учун
пул маблағлари бюджети кўрсаткичлари, минг сўмда**

Моддаларнинг номлари	2002 йилга	Шу жумладан кварталлар бўйича			
		I	II	III	IV
1	2	3	4	5	6
1. Ҳисобот даври бошига пул маблағлари	1500,0	600,0	440,0	320,0	140,0
2. Ҳисобот даврида пул маблағларининг келиб тушиши	4340,0	975	1200	1200	965
Шу жумладан: маҳсулот (ишлар, хизмат)ларни сотиш	4000,0	900,0	1100,0	1100,0	900,0
Асосий воситаларни сотиш	-	-	-	-	-
Бошқа жиҳозларни сотиш	-	-	-	-	-
Қимматли қоғозлар муомалаларидан	60,0	-	30,0	30,0	-
Мулкни бошқа ташкилотларга ижарага беришдан	160,0	40,0	40,0	40,0	40,0
Олинган дивидендлар	-	-	-	-	-
Бошқа тушумлар	120,0	35,0	30,0	30,0	25,0
Пул маблағлари жами (1қ+2қ)	5840,0	1575,0	1640,0	1520,0	1105,0
3. Ҳисобот давридаги жами тўловлар, шу жумладан:	4550,0	1070,0	1110,0	1430,0	940,0
Хомашё ва материаллар сотиб олишга	2000,0	400,0	500,0	700,0	400,0
Меҳнат ҳақи харажатларига	1000,0	280,0	240,0	240,0	240,0
Солиқлар, йиғимлар ва чегирмаларни ўтказиш тўловларига	200,0	50,0	60,0	40,0	50,0
Маъмурий харажатларга	800,0	200,0	150,0	300,0	150,0
Қурилиш харажатларига	450,0	100,0	100,0	150,0	100,0
Ускуналар ва номоддий активлар сотиб олишга қилинган харажатлар	100,0	40,0	60,0	-	-

Қимматли қорозлар муомалалари бўйича харажатларга	-	-	-	-	-
Бошқа тўловлар	150,0	80,0	-	20,0	50,0
4. Пул маблағларининг етарлиги (етишмовчилиги) (1қ+2қ-3қ)	1290,0	505,0	530,0	90,0	165,0
5. Кредит ва бошқа қарзлар олиш	-	-	-	-	-
6. Кредитлар ва бошқа қарзларни қайтариш	100,0	100,0	-	-	-
7. Ҳисобот даври охирига пул маблағлари қолдиги (4қ-6қ)	1190,0	405,0	530,0	90,0	165,0

Тахминий бухгалтерия баланси (молиявий аҳвол тўғрисида ҳисобот)ни ишлаб чиқиш бош бюджетни тайёрлаш жараёнида сўнгги қадам ҳисобланади. У корхона активлари ва пассивларининг ҳисобот давригача бўлган ҳолатини акс эттиради ҳамда «Корхона баланси» номли молиявий ҳисобот шаклига мос келади. «Тошкентсут» акционерлик жамияти бўйича 2001 йил бюджетлаштирилган тахминий баланси 2-иловада келтирилган.

Бюджетлар ўтган йилларнинг ҳақиқий харажатлари асосида режалаштирилган тадбирлар негизида тузилиши лозим.

Тузиладиган бюджетлар қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

1. Бюджетларни мувозанатланган ҳолда тузиш қондасига риоя қилиш.

2. Бюджетларни эҳтиёткорлик ва аниқлик тамойиллари асосида тузиш.

3. Бюджетлар моддий, меҳнат ва пул бирликларида умумлаштирилиши.

4. Бюджетларни тузиш учун масъул ходим уларни тайёрлашга масъулият билан ёндашиши талаб қилинади.

Тузилган бюджет уни шакллантиришда иштирок этувчи барча бўлинмалар билан келишилган бўлиши лозим, шундан сўнг у танишиб чиқиш учун корхона раҳбариятига тақдим этилади. Корхона раҳба-

рияги маъқуллагандан кейин бюджет ҳақиқий ҳисобланади.

Режавий ва ҳақиқий кўрсаткичларни таққослаш натижасида олинган четланишлар ҳақидаги маълумотлар келгусида тузиладиган бюджетни тузиш пайтида инobatга олинади. Корхона раҳбари тасдиқлаган бюджет асосида даромадлар ва харажатларнинг ойлик режалари тузилади, уларни барча ходимлар бажаришга мажбур. Шу режалар орқали корхонада харажатлар бошқариб борилади ва иқтисодий кўрсаткичларнинг зарурий даражасига эришилади (сотишлар ҳажми, соф фойда, активлар рентабеллиги, фойда меъёри ва ҳ.к.), уларсиз корхонани бир текисда ривожлантириш мумкин эмас.

Бюджетлар уларнинг олдига қўйилган вазифаларга боғлиқлигига кўра, қуйидаги турларга ажратилади:

- а) бош ва хусусий.
- б) мослашувчан ва статик.

Шунинг учун корхонада ҳам статик, ҳам мослашувчан бюджет тузилиши мумкин.

Статик бюджетни мослашувчан бюджет билан таққослаш вақтида сотишнинг ҳақиқий ҳажми эътиборга олинмайди яъни натижаларнинг қиёсий таҳлили келтирилади (1.3.-жадвал.)

1.3.-жадвал

**Ишлаб чиқариш корхонасининг 2002 йил
учун статик бюджети, минг сўмда**

№	Кўрсаткичлар	Режа	Ҳақиқий	Четланишлар («с», «и»)
1.	Сотиш ҳажми, дона	150	200	50 (и)
2.	Сотишдан тушган тушум	45000	60000	15000 (и)
3.	Ишлаб чиқариш харажатлари	35000	41000	6000 (с)
4.	Маржинал даромад (2-3)	10000	19000	9000 (и)
5.	Давр харажатлари: Шу жумладан: - Сотиш харажатлари; - Маъмурий харажатлар	6000 2000 4000	8000 3000 5000	2000 (с) 1000 (с) 1000 (с)
6.	Операцион фойда (4қ-5қ)	4000	11000	7000 (и)

Изоҳ: «(и)» - белгиси ресурслар иқтисод қилинганлиги сабабли ижобий четланишни, «(с)» - белгиси салбий четланишни ифодалайди.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ишлаб чиқариш корхонаси статик бюджетда назарда тутилган кўпгина кўрсаткичларга эришмаган. Маҳсулот сотиш ҳажмига боғлиқ бўлган барча харажатлар бўйича манфий натижалар мавжуд.

Статик бюджет корхонанинг ишчан фаоллигини муайян даражасида ҳисоб-китоб қилинади. Унда даромадлар ва харажатлар сотишлар даражасидан келиб чиққан ҳолда режалаштирилади.

Статик бюджет эришилган натижанинг ҳақиқийлигини акс эттиради. Унинг ёрдамида пул ва фоиз нисбатларидаги кўрсаткичларнинг мутлоқ рақамлари қиёсланади.

Агар статик бюджетда кўрсаткичлар режалаштирилса, мослашувчан бюджетдан фойдаланишда натижаларнинг омилли таҳлили қўлланилади.

Мослашувчан бюджетда ишлаб чиқаришнинг режалаштирилган ҳажми тузатиш йўли билан ҳисоб-китоб қилинади. Бунда сотиш ҳажмининг бир қанча муқобил вариантларидан фойдаланилади ва у сотишнинг ҳақиқий мослаштирилган даромад ва харажатларини ўз ичига олади.

Мослашувчан бюджетда ишлаб чиқариш харажатлари учун аввал маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун зарур бўлган меъёрлар белгиланади, кейин эса шу меъёрлар асосида ҳақиқий сотиш даражасига боғлиқ бўлган ишлаб чиқаришнинг режалаштирилган ҳажми белгиланади (1.4.-жадвал).

Жадвал таҳлили шуни кўрсатадики, корхонада сотишдан олинган тушум ҳақиқий бажарилганига нисбатан 145000 сўмга салбий натижага эга бўлган. Шунингдек маржинал даромад ва операцион фойда ҳам режалаштирилганига нисбатан ошиқча бўлган.

**Ишлаб чиқариш корхонасининг 2002 йил
учун мослашувчан бюджети, минг сўмда**

№	Кўрсаткичлар	Ҳақиқий бажарилгани	Ҳақиқий бажарилганга мослаштирилган бюджет	Ҳақиқий бюджетнинг мослаштирилгандан четланиши («с», «и»)*
1.	Сотиш ҳажми, дона	3000	3000	-
2.	Сотишдан олинган тушум	300000	445000	145000 (с)
3.	Ишлаб чиқариш харажатлари	210000	350000	140000 (и)
4.	Маржинал даромад	90000	95000	5000 (с)
5.	Давр харажатлари: Шу жумладан: - сотиш харажатлари; - маъмурий харажатлар	55000 33000 22000	58000 33500 24500	3000 (и) 500 (и) 2500 (и)
6.	Операцион фойда	35000	37000	2000 (с)

Манба: Вахрушина М.А. Бухгалтерский управленческий учет. Учебное пособие. - М.: ЗАО Финстатинформ, переизд. 2002 г., 528 с. (с. 339).

Изоҳ: * - (и) - белгиси ресурслар иқтисод қилинганлиги сабабли ижобий четланишни, (с) - белгиси салбий четланишни ифодалайди.

Шундай қилиб, корхонада жавобгарлик марказлари бўйича мослашувчан бюджетлар тузиш харажатлар ва даромадларни ўз вақтида бошқаришга, четланишлар бўйича тезкор чоралар қабул қилишга, ижобий ва салбий четланишларни режалаштирилган фойда суммасига қараб тузатиб боришга имкон яратилади.

Юқоридагилардан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, корхона фаолиятини стратегик режалашти-

ришда бюджетлаштириш капитал, айланма ва молиявий ресурслар, жорий ва инвестиция фаолияти учун молиялаштириш маблағларини жалб этиш, даромад ва харажатлар, пул маблағлари ҳаракати тўғрисида зарур маълумотлар олиш имконини беради.

МАВЗУНИ ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Бюджетлаштириш жараёнида бош бюджет қандай аҳамиятга эга?

2. Корхона бош бюджети қандай таркибий қисмларга эга?

3. Операцион бюджетни тузишнинг қандай ўзига хос хусусиятлари мавжуд?

4. Молиявий бюджет қандай маълумотларни акс эттириши лозим?

5. Корхона бюджетини тузиш қандай талабларга жавоб бериши керак?

6. Мослашувчан бюджет қандай тузилади?

7. Статик бюджет қандай тартибда тузилади?

8. Мослашувчан ва статик бюджетлари ўртасидаги боғлиқликка изоҳ беринг.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Қуйидаги таянч сўз ва ибораларга тушунчангизни ёзинг:

о бош бюджет;

о операцион бюджет;

о инвестицион бюджет;

о молиявий бюджет;

о тахминий бухгалтерия баланси;

о статик бюджет;

о мослашувчан бюджет;

о ишлаб чиқариш бюджети;

о тайёр маҳсулотлар заҳиралари бюджети;

о маъмурий харажатлар бюджети.

1.4. Корхонанинг ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш

Бозор муносабатлари шароитида корхонанинг ишлаб чиқариш дастурини тузиш ички хўжалик режалаштиришининг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш дастури маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг йиллик ҳажми, номенклатураси, товарлар ва хизматлар бозори талаби асосида сифат ва муддатни тавсифловчи комплекс режани ўзида намоён этади.

Буюртмачиларнинг талаб ва таклиф қонуни талаблари асосида товарларга бўлган эҳтиёжи, тузилган шартномалар ва буюртмаларнинг мавжуд портфели, шунингдек, маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг таклифи корхона ишлаб чиқариш дастурининг асосини ташкил этади.

Ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқишда турли усуллар: даражали тахминлаш, вазиятли режалар тузиш, чизиқли дастурлаш, маҳсулот (иш ва хизмат)лар турларини диверсификациялаш (кенгайтириш) қўлланилиши мумкин.

Даражали тахминлаш, сотишлар ва фойданинг кутилган ҳажмини учта: максимал, эҳтимол, минимал нуқталари бўйича аввалдан режалаштиришни назарда тутати.

Вазиятли режалаштириш корхона ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш жараёни билан бир қаторда беқарор бозор шароитларида уни амалга оширишда ҳам бир қанча қулайликлар туғдиради. Режаларнинг иштирокчилари ва раҳбарлари ноқулай вазиятда тез ҳаракат қилиш имкониятига эга бўладилар. Масалан, товарга талаб ўзгарганда уни ишлаб чиқаришни қисқартириш мумкин бўлади ва бунда вазиятли режа амал қила бошлайди.

Ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш, одатда, уч босқичда амалга оширилади:

1) бутун корхона учун йиллик ишлаб чиқариш режасини тузиш;

2) режалаштирилаётган давр учун устувор мақсадларни аниқлаш;

3) йиллик ишлаб чиқариш режасини корхонанинг алоҳида тузилмаси бўлинмалари ёки иштирокчилар бўйича тақсимлаш.

Бунда ишлаб чиқариш дастурини режалаштиришнинг уч асосий кўриниши: «қуйидан юқорига» ёки номарказлаштирилган ҳолда, «юқоридан қуйига» ёки марказлаштирилган ҳолда ва такроран режалаштириш қўлланилиши мумкин.

қуйидан юқорига режалаштириш шуни англатадики, бунда ишлаб чиқариш режаси бошқаришнинг қуйи даражасида корхона бўлинмаларида ва функционал хизматлари бўйича тузилади.

Юқоридан қуйига режалаштирилганда режалар бутун корхона бўйича ишлаб чиқилади ва бўлинмалар учун тезкор режалаштириш асос бўлиб хизмат қилади.

Такроран режалаштириш корхона раҳбарияти билан барча бўлинмалар ва функционал хизматлар ўртасидаги узвий ўзаро ҳамкорликни назарда тутати. Йиллик ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқишда юқори даромад, молиявий барқарорлик ва корхонанинг тўлов қобилияти таъминланади. Бу режага рақобатбардош ва замонавий товарларни танлаб олиш ҳамда киритиш назарда тутилади.

Корхона ёки унинг бўлинмасининг йиллик ишлаб чиқариш ҳажмини маҳсулот бирлигига мос тахминий бозор баҳоларига кўпайтириш орқали қуйидаги формула билан ҳисоблаш мумкин:

$$M_0 = \sum_I^n M_n B_n + \sum_I^p M_p B_p + \sum_I^y M_y B_y \quad (1.3.1.)$$

бу ерда:

M_0 - корхонанинг умумий ишлаб чиқариш дастури, сўм;

M_n, M_p, M_y - маҳсулот (иш ва хизмат)лар йиллик ҳажми, дона;

B_n, B_p, B_y - маҳсулот (иш ва хизмат)лар бирликларининг тахминий бозор баҳолари, сўм/дона;

n, p, y - маҳсулот (иш ва хизмат)ларнинг номенклатураси.

Корхона ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш маҳсулот сотиш режасини тузишдан бошланади. Унда, одатда, ҳар бир маҳсулот, шунингдек корхона фаолиятининг келгуси даврида амалга ошириладиган ишлар ва хизматлар кўрсатилади. Бир маромда маҳсулот етказиб берилганда режалаштирилган муддатда сотишлар ҳажмини топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$M_c = T_y \cdot C_p \quad (1.3.2.)$$

бу ерда,

M_c - маҳсулот сотишнинг режалаштирилган ҳажми;

T_y - товарларни ўртача бир кунда сотиш миқдори;

C_p - сотишнинг режалаштириладиган даври (кун, ой, квартал, йил).

Сотишларнинг режалаштириладиган ҳажмини бозор сегментлари бўйича қуйидаги шаклда шартли миқдорлар ёрдамида ифодалаш мумкин. (1.5.-жадвал).

1.5.-жадвал

Корхонанинг бозор сегментлари бўйича режалаштириладиган савдоси ҳажми

Истеъмолчилар бўйича бозор сегментлари	Ўлчов бирлиги	2001й.				2002й.		2003й.
		I ч.	II ч.	III ч.	IV ч.	1 я/й.	2 я/й.	
A маҳсулот:	тонна							
- X истеъмолчи	тонна	200	300	350	250	500	100	1050
- У истеъмолчи	тонна	150	200	250	200	350	450	850
- ва ҳ.к.								
Жами:		500	850	1100	750	1550	1900	3700
B маҳсулот:	тонна							
- Z истеъмолчи	тонна	1400	1150	2150	2150	4050	5500	11000
- ва ҳ.к.								
Жами	тонна	4300	3450	6500	5050	12500	15050	30500
Ҳаммаси	тонна	4800	4300	7600	5800	14050	16950	34200

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Х ва У истеъмолчилар талаби 2001 йилнинг тўртинчи чорагигача ўсиб борган, кейин эса камайган. Бу каби ҳолатларни чуқур таҳлил қилиш келгусида сотиш режасини тузишда юқори самара беради.

Мавсумий тебранишларга хос беқарор ишлаб чиқаришда сотишлар режаси, одатда, ҳар ойга тузилади. Корхона маҳсулот сотишининг йиллик режасига товарлар ва хизматларнинг қуйидаги турлари киритилади: ички бозорда маҳсулот сотиш ҳажми, ўзи ишлаб чиқарган ярим тайёр маҳсулотлар ҳажми, товарларнинг экспортга жўнатиш ҳажми, тайёр маҳсулот заҳиралари, ишлаб чиқаришга мўлжалланган ишлар ва хизматлар миқдори ва ҳ.к.

Корхоналарни маҳсулот турлари бўйича бозордаги мавқеини баҳолаш мақсадида 1.6.-жадвални тавсия этамиз.

1.6.-жадвал

**Товар бозорда ишлаб чиқариш
корхонаси иштирокининг тавсифи**

Маҳсулот тури	Ишлаб чиқариш ҳажми, (минг сўм)	Бозорга чиқарилган маҳсулот (минг сўм)	Барча ҳўжалик юритувчи субъектлар томонидан бозорга чиқарилган маҳсулотларнинг умумий ҳажми, (минг сўм)	Ишлаб чиқариш корхонасининг бозорга сўказиб берган маҳсулоти улуши, % да
А маҳсулот	2900	2750	23960	10,0
В маҳсулот	3100	2960	25991	15,0

Жадвал маълумотлари бир вақтнинг ўзида бозор сўғими ва унда ишлаб чиқариш корхонаси маҳсулотлари ҳиссасини акс эттиради. Унга асосланиб келгусида сотишлар ҳажми моддий ва қиймат кўринишида режалаштирилади.

Сотишлар режаси асосий стратегик ва тезкор ҳужжат ҳисобланади.

Сотишлар ва маҳсулот ишлаб чиқариш режалари ўзаро узвий боғлиқдир.

Маҳсулот ишлаб чиқариш режаси маркетинг тадқиқотлари натижаларини корхона ишлаб чиқариш имкониятлари билан таққослаш асосида ишлаб чиқилади.

Сотишлар ҳажми каби ишлаб чиқариш ҳажми ҳам ўтган ҳисобот йилининг охирида номенклатура нуқтаи-назаридан даврлар бўйича бюджетлаштирилади: биринчи йили - кварталлар бўйича (зарурат туғилганда - ойлар бўйича); иккинчи йили - ярим йилликлар бўйича; кейинги йилларда эса йиллик истиқболли режалар тузилади.

Мавжуд ва талаб этиладиган заҳираларни солиштира таҳлили менежерлар учун давр мобайнида ҳақиқатан ҳам ишлаб чиқариш заҳиралари билан таъминланиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилишларига имкон беради.

Корхонанинг ишлаб чиқариш заҳираларига бўлган талабини қуйидаги шартли рақамларда акс эттириш мумкин (1.7.-жадвал).

1.7.-жадвал

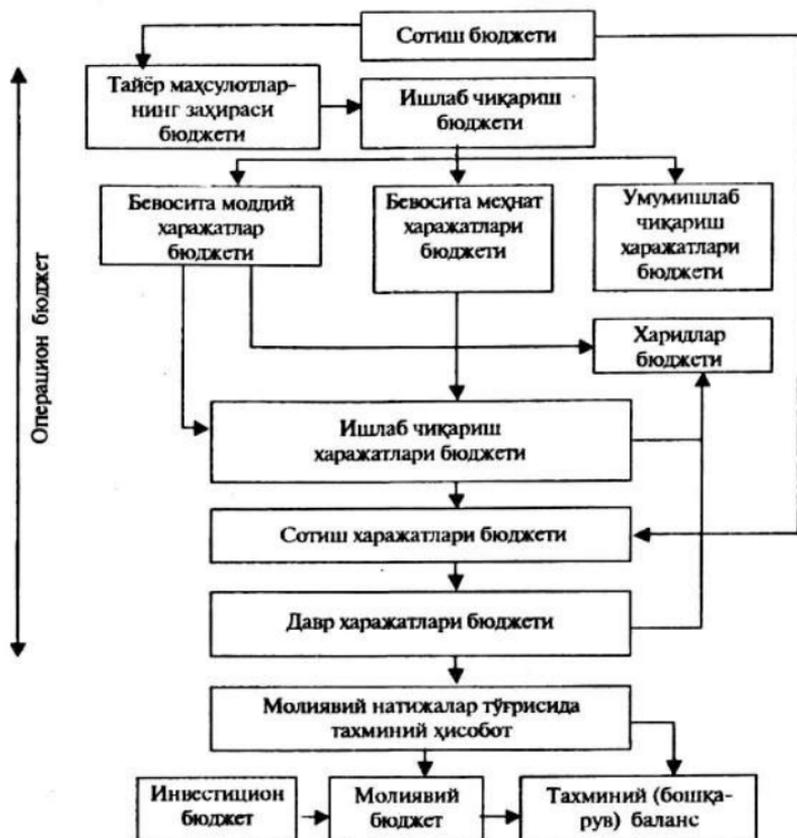
Товар-моддий заҳираларга бўлган талабнинг ҳисоб-китоби

Товар-моддий заҳираларнинг турлари	2002 йилги ишлаб чиқариш дастури бўйича моддий заҳираларга талаб		2003 йилги ишлаб чиқариш дастури бўйича моддий заҳираларга талаб		Мол етказиб берувчилар
	миқдори	қиймати (млн. сўм)	миқдори	қиймати (млн. сўм)	
Материаллар - ҳаммаси шу жумладан:	12300	485	15400	450	Савдо акционерлик жамиятлари, фермер хўжаликлари
А - тури	4200	262	4890	264	
Б - тури ва ҳ.к.	3650	148	4760	190	
Сотиб олинadиган ярим тайёр маҳсулотлар-ҳаммаси Шу жумладан:	10550	625	11430	870	АЖ «Браво-сут» «Nestle» қўшма корхонаси
В - тури	3310	245	4315	305	
С - тури ва ҳ.к.	2040	172	3150	435	
Жами					

Шундай қилиб, мазкур жадвал маълумотлари асосида корхонанинг ўтган ва жорий йилдаги товармоддий заҳираларга бўлган талабини аниқлаш ҳамда таҳлил қилиш мумкин. Бу эса, келгусида ишлаб чиқариш режасини тузишда муҳим маълумот манбаи ҳисобланади ва корхонанинг бозор конъюнктурасига тезроқ мослашишини таъминлайди.

Меҳнат, умумишлаб чиқариш, маъмурий ва сотиш харажатларидаги талаб ҳам худди шу тарзда аниқланади. Кейин ўтказилган ҳисоб-китоблар асосида инвестициялар - асосий воситаларни сотиб олиш ва айланма капитал ўсишига бўлган умумий талаб аниқланади.

Алоҳида режалар ишлаб чиқишда ўзаро ҳамкорлик ва изчилликни қуйидаги чизма ёрдамида кўрсатиш мумкин (1.4.-чизма).

1.4.-чизма. Корхонанинг йиғма бюджетининг тузилиши

Чизма маълумотларидан хулоса қилганимизда, корхонанинг йиғма бюджети бюджет таркибий қисмлари ўртасидаги ўзаро алоқадорликни таъминлашга хизмат қилади.

Йиғма бюджет орқали корхона активлари ва мажбуриятлари, даромад ва харажатлари, инвестиция қилинган маблағларнинг оқилона сарфланиши каби муҳим аҳамиятга эга бўлган кўрсаткичларни мунтазам равишда самарали назорат қилиб бориш мумкин.

Корхона ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш, одатдагидек, ишлаб чиқариш харажатлари ва ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини режалаштириш билан яқунланади.

Хулоса қилганимизда, ишлаб чиқариш дастурини тузиш корхонага маҳсулот етказиб бериш маромийлигини аниқлаш имконини беради. Бунинг натижасида ишлаб чиқарувчилар бозор конъюнктураси ўзгарганда ишлаб чиқаришни қисқартириш ёки кўпайтириш масаласини оқилона ҳал қилишлари мумкин.

МАВЗУНИ ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Бюджетлаштириш тизимида корхона ишлаб чиқариш дастурини тузиш зарурати нимада?

2. Ишлаб чиқариш дастурининг таркибий қисмларига изоҳ беринг.

3. Ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқишда қандай усуллардан фойдаланилади?

4. Ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш қандай босқичлар орқали амалга оширилади?

5. Ишлаб чиқариш дастурини тузишда корхоналарнинг бозордаги мавқеини ҳаққоний баҳолаш қандай аҳамиятга эга?

6. Ишлаб чиқариш дастури билан сотишлар режаси ўртасида қандай боғлиқлик мавжуд?

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Қуйидаги таянч сўз ва ибораларга тушунчангиз-ни ёзинг:

- о ишлаб чиқариш дастури;
- о даражали тахминлаш;
- о чизиқли дастурлаш;
- о вазиятли режа;
- о такроран режалаштириш;
- о сотиш режаси;
- о бозор сегментлари;
- о маҳсулот турларини диверсификациялаш.

1.4. Бошқарув ҳисобида инвестиция лойиҳаларини режалаштириш

Бозор муносабатларини такомиллаштириш шароитида корхоналар бюджетлаштириш жараёнида инвестиция фаолиятига алоҳида эътибор қаратиши зарур. Бунда бизнес-режалаштиришнинг асосий босқичларидан саналган инвестиция лойиҳалари бўйича фойдали қарорлар қабул қилинишини таъминлаш муҳим аҳамиятга эга.

Шу ўринда Президент И.А.Каримовнинг “Иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва уни модернизация қилиш, экспорт ривожини, импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлашнинг муҳим шартини бўлган хорижий инвестициялар, авваломбор, хусусий сармояларни жалб этиш, бунинг учун тегишли инвестиция муҳитини ва инвесторлар учун кафолатлар яратиш борасида, айниқса, катта аҳамиятга эга”¹, — деган фикрларини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир.

Инвестиция фаолияти — корхона томонидан инвестиция ресурсларини (пул маблағлари, қимматли қоғозлар, ақлий салоҳият, кредит, ер ва бошқа

¹ Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. Халқ сўзи, №183-184, 2002 йил 30 август.

кўчмас мулк объектлари каби) иқтисодиёт соҳаларига даромад(фойда) олишни ёки ижтимоий самарага эришишни мақсад қилиб жойлаштирилиш жараёнини ўзида ифода этади.

Иқтисодий адабиётларда инвестициялар йўналтириладиган соҳага кўра ишлаб чиқариш инвестицияси ва молиявий инвестицияларга бўлиниши кўрсатиб ўтилган.

Ишлаб чиқариш (реал) инвестицияси — бу корхона фаолиятининг муайян соҳаси ва турига, реал капитал ўсишига, яъни ишлаб чиқариш воситалари, айланма маблағлар қийматининг ўсишига, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмаларини ривожлантиришга асосий омил бўлувчи харажатлардир.

Молиявий (портфелли) инвестициялар - эса қимматли қоғозлар ва бошқа молиявий қўйилмаларга қилинган харажатларни ифодалайди. Бундай харажатлар ўз-ўзидан реал моддий капитални ўстира олмайди, бироқ кўшимча фойда келтиради. Шунинг учун, қимматли қоғозлар курсининг вақтга қараб ижобий ўзгариши ёки ижобий валюта тафовути кўшимча фойда таркибига киритилади.

Инвестициялар пул маблағларининг бирор-бир фаолият турига маълум муддатга сарфланишига қараб, узоқ (1 йилдан ортиқ) ва қисқа муддатли (1 йилгача) инвестицияларга бўлинади.

Ҳар бир корхона учун инвестиция фаолияти мураккаб ҳисобланади, чунки инвестиция харажатлари фақат келгусида даромад келтиради. Шу боис, корхоналар оқилона инвестиция қарорлари қабул қилиш учун таклиф этилаётган лойиҳаларнинг, энг аввало, иқтисодий самарадорлигини баҳолашлари ҳамда уларнинг кўп маблағ талаб қиладиган томонлари ҳақида аниқ маълумот олишга ҳаракат қилишлари зарур.

Инвестиция лойиҳаси – бу аниқ, пухта ўйланган гоёга, мақсадга эга бўлган (шу жумладан капитал курилиш ҳам), уни амалга ошириш учун инвестиция қўйилишини талаб қиладиган харажат дастуридир.

Инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг иккита шарт мавжуд: лойиҳага маълум миқдорда маблағлар сарфлаш зарурияти, маблағларни сарфлаш ва қоплаш (фойда олиш) ўртасида муайян вақт мавжудлиги.

Лойиҳаларни амалиётга талбиқ қилиш жараёни иккита босқичга ажратиш лозим:

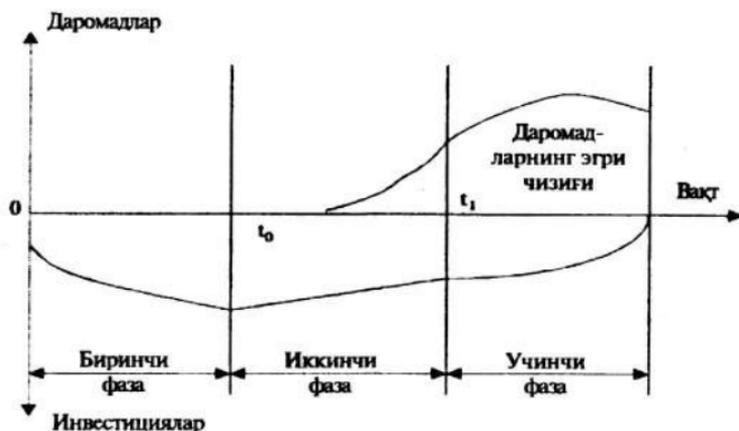
Лойиҳани ишлаб чиқиш - бу лойиҳа мақсадларига эришиш учун қилинган ҳатти-ҳаракат бўлиб, у ҳисобкитобларни амалга ошириш, қулай вариантларни танлаш, лойиҳа қарорларини иқтисодий жиҳатдан асослашдир.

Инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқишда асосий вазифа - лойиҳани амалга ошириш ҳақида қарор қабул қилиш ва шу лойиҳага инвестиция ажратиш мақсадида ҳар тарафлама техник-иқтисодий асоснома тайёрлашдир.

Лойиҳани амалга ошириш - уни амалий жиҳатдан рўёбга чиқариш, лойиҳани муайян иқтисодий воқеаликка айлантириш, лойиҳада қўйилган мақсадларга эришишдир.

Инвестицияларни лойиҳалаштириш муаммоларига бағишланган адабиётларда инвестиция жараёнини уч асосий фазага бўлиш қабул қилинган. Бунда инвестиция жараёнининг бутун даври лойиҳанинг ҳаётий муддати ёки ҳаётий жараён деб аталади. Инвестиция лойиҳаси жараёни фазаларининг моҳияти ва фарқини аниқ тасаввур қилиш учун қуйидаги чизмада лойиҳани амалга оширишда сарф қилинадиган инвестиция заҳиралари ҳажми (чизманинг қуйи қисми) ва даромад (фойда)нинг лойиҳага (чизманинг юқори қисми) капитал сарфлашдан келадиган фойда самарасини тавсифловчи кўрсаткич қандай ўзгаришини тасвирлаймиз (1.5.-чизма.)

Инвестиция жараёнининг дастлабки фазасида лойиҳани асослаш бўйича тадқиқотлар ўтказилади ҳамда лойиҳа ҳужжатлари тайёрланади. Мазкур фазада лойиҳанинг иқтисодий, техник ва технологик ишлови бир-бирига ўхшаб кетади. Инвестициянинг олди фазаси инвестиция лойиҳасини ишлаб чиқишнинг асосий босқичи ҳисобланади.

1.5.-чизма. Инвестиция харажатлари ва уларни инвестиция лойиҳасининг турли босқичларида келтирган даромадининг ўзгариши

Бу фаза инвестиция лойиҳаси бўйича дастлабки изланишлардан бошлаб уни амалга ошириш бўйича қарор қабул қилингунгача бўлган даврни ўз ичига олади (1.8.-жадвал).

1.8.-жадвал

Инвестициянинг олди фазаси		
Инвестициялаш олди фазаси		
1	2	3
Лойиҳани амалга ошириш имкониятларининг таҳлили	Лойиҳани асослашнинг тайёргарлик босқичи	Лойиҳани баҳолаш ва инвестиция қилиш тўғрисида қарор қабул қилиш
Инвестициялаш учун керак бўладиган маблағлар ҳажми ва салоҳиятли (потенциал) инвесторлар	Лойиҳани мавжуд муқобиллар билан солиштиригандидаги дастлабки асослаш	Яқиний қарор сифатида лойиҳани ижтимоий-иқтисодий баҳолаш

<i>Лойиҳани амалга оширишнинг ички ва ташқи шарт-шароитларини баҳолаш</i>	<i>қўшимча (функционал) изланишлар</i>	<i>Инвестициялашнинг салоҳиятли манбаларини аниқлаш</i>
<i>Лойиҳани амалга ошириш имкониятларини макро ва микроиқтисодий даражада таҳлил қилиш</i>	<i>Лойиҳани техник иқтисодий асослаш (ТИА)</i>	<i>Инвестициялашнинг тадбирларини ишлаб чиқиш</i>
	<i>Лойиҳани амалга оширишга келишиш</i>	

Манба: Жўраев А.С ва бошқ. Инвестиция лойиҳалари таҳлили.-Т.: Шарқ, 2003.-256 б. (б. 36).

Инвестиция фазаси тугаб, лойиҳа амалга оширила бошлагач, инвестиция харажатлари ҳажми камайиб боради. Инвестиция лойиҳаси келтирадиган даромад ҳажми эса ортади, чунки у аста-секин лойиҳа қувватига чиқа бошлайди, бу эса ишлаб чиқариш харажатларини камайтириб, сотиш ҳажмининг анча ортишига имкон туғдиради. Лойиҳанинг бу тариқа ривожининг фойдаланиш деб аталувчи учинчи ҳал қилувчи фазасида кузатилади, чунки мазкур фаза лойиҳага кўра яратилган объектни ишлатиш вақти ва режимига тўғри келади.

Инвестициянинг учинчи фазасида ишлаб чиқариш ҳажмини сақлаб туриш ва кўпайтириш учун асосий воситаларнинг эскириши орқали жамғарилган манбадан фойдаланилади.

Бу фазада маҳсулот сотишдан олинадиган даромаднинг инвестиция харажатларидан ошиши кузатилади. Бунда t_1 вақтда даромаднинг умумий суммаси лойиҳага қўйилган капитал қўйилма қийматига тенг бўлади ва бу ҳолат лойиҳани қоплаш нуқтасига етганини англатади.

Шуни таъкидлаш лозимки, лойиҳани ишлаб чиқиш ва амалга ошириш жараёнида уни молиявий жиҳатдан баҳолаш зарур. Бунинг учун лойиҳанинг қоплаш даражаси ва бошқа шу каби самарадорлик кўрсаткичлари таҳлил қилинади.

Инвестицияларнинг етишмаслиги доимо инвестиция заҳираларидан оқилона, самарали фойдаланиш заруриятини келтириб чиқаради. Агар иқтисодий лойиҳани амалга ошириш учун инвестициялар ҳажми маълум бўлса, корхона сарфланадиган инвестиция ҳажмидан, инвестиция заҳирасининг ҳар бир бирлигидан эҳтимоли кутилган энг кўп иқтисодий самара олишга интилади.

Инвестициялар самарадорлигини баҳолашда “иқтисодий самара” ва “иқтисодий самарадорлик” тушунчаларини фарқламоқ лозим бўлади. Иқтисодий самара бу инвестициялаш, капитал харажатлаш ҳисобига эришиладиган натижа бўлиб, қуйидаги тенглик билан топилади:

Иқтисодий самара = молиявий натижалар - харажатлар

Маълумки, бозор иқтисодиётига ўтиш давригача самарадорликни баҳолашда харажатлар мезони кенг тарқалган эди.

Иқтисодий самарадорлик = молиявий натижалар : харажатлар

Акционерлик жамиятларининг пайдо бўлиши, турли хил мулк шаклларининг ривожланиши, иқтисодиётда давлат мулки ҳиссасининг камайиши, ички ва ташқи инвесторларнинг фаоллашуви *рентабелликни аниқлашга янгича ёндашув - инвестициялар (ёки уларнинг алоҳида элементлари: капитал қўйилма, капитал)* самарадорлигини ҳисоблашни талаб қилмоқда.

Сарфланган капиталдан олинадиган мутлоқ иқтисодий самара (Э), сарфланган капитал ҳисобига олинган даромад (Д) ва инвестиция қўйилмаларининг ҳажми (К) ўртасидаги тафовут қуйидаги усулда аниқланади:

$$Э = Д - К \quad (1.4.1.)$$

Капитал қўйилмалардан келган даромад миқдори уларнинг дастлабки ҳажмидан ошган вақт инвестицияларни қоплаш муддати деб аталади. Кейинги ҳолатда капитал сарфлашдан олинган даромад капитал қўйилмадан орта бошлайди. Бу кўрсаткич иқ-

тисодиётнинг ишлаб чиқариш соҳасидаги капитал сарфлаш самарадорлигининг энг зарур кўрсаткичидир.

Амалиётда кичик тадбиркорлик субъектларига қилинган қўйилмалар одатда 2-3 йил ичида қопланади, узоқ муддатли қўйилмаларни қоплаш учун эса 10-15 ва ундан кўпроқ йил керак бўлади. Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлиги капитал қайтимига нисбатан инвестициялардан тушган фойда билан белгиланади.

Иқтисодий лойиҳа асосида амалга оширилган инвестициялар самарадорлиги (I_c) қуйидаги формула билан аниқланади:

$$I_c = \frac{\Phi}{K} \quad (1.4.2.)$$

бу ерда,

Φ -инвестиция натижасида олинган фойда.

Ушбу ҳолатда инвестиция самарадорлиги бир birlikдан ортиқ бўлиши керак, шундагина қилинган харажатлар қопланади. Халқаро амалиётда инвестицияларнинг рентабеллиги йиллик баланс фойдасини (Φ) жами авансланган капиталга нисбати билан аниқланади:

$$I_p = \frac{\Phi}{A_1 + A_2 + A_3 + A_4} \quad (1.4.3.)$$

бу ерда,

I_p — авансланган инвестицияларнинг рентабеллиги;

Φ — йиллик баланс фойда;

A_1, A_2, A_3, A_4 — чораклар бўйича авансланган капитал қиймати.

Капитал даромадлиги Дюпоннинг машҳур формуласи асосида қуйидаги кўринишда ҳисобланади:

$$\begin{array}{l} \text{Инвестиция-} \\ \text{ланган капитал} \\ \text{даромадлиги} \end{array} = \begin{array}{l} \text{Даромад} \\ \text{рентабеллиги} \end{array} \times \begin{array}{l} \text{Капитал} \\ \text{айланиши} \end{array} \quad (1.4.4.)$$

бу ерда,

$$\text{Даромад рентабеллиги} = \frac{\text{Фойда}}{\text{Ялли даромад}} \times 100 \quad (1.4.5.)$$

$$\text{Капитал айланиши} = \frac{\text{Ялли даромад}}{\text{капитал}} \quad (1.4.6.)$$

(Капитал айланиши капиталнинг «унумдорлиги», яъни асосий ва айланма маблағларнинг қайтими сифатида таърифланади).

Юқоридаги иккита формуланинг ёймасини бирига кўпайтириб, қуйидаги нисбатга эга бўламиз (1.4.7.).

$$\text{Инвестицияланган капитал даромадлиги} = \frac{\text{Фойда}}{\text{Ялли даромад}} \times \frac{\text{Ялли даромад}}{\text{Капитал}} = \frac{\text{Фойда}}{\text{Капитал}}$$

«Тошкентсут» очиқ турдаги акционерлик жамияти мисолида қуйидаги бошланғич маълумотлар асосида 2001 йилда инвестицияланган капитал даромадлигини ҳисоблаб топамиз:

1.9.-жадвал

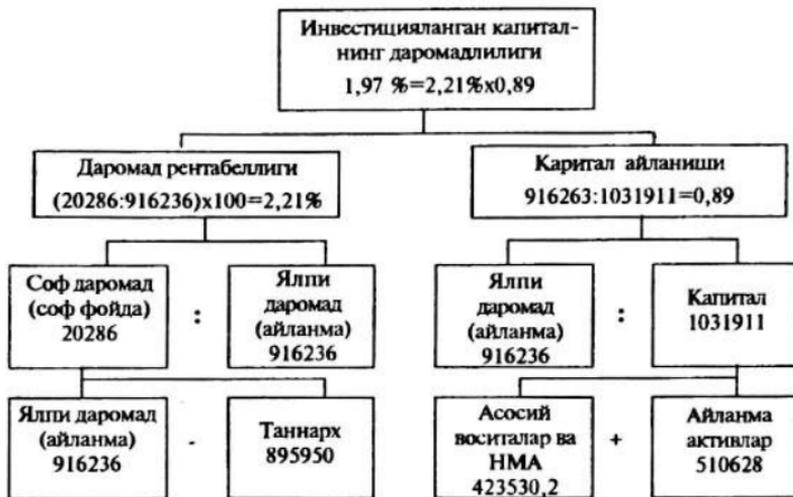
**Корхонанинг йил охирига бўлган
бухгалтерия баланси маълумотлари (минг сўм)**

Актив (мулклар)	Сумма	Пассив (капитал)	Сумма
1. Асосий воситалар (бинолар, иншоотлар, куч узатувчи қурилмалар ва ҳ.к.) ва номоддий активлар	423530,2	1. Устав капитали, қарзлар ва бошқа мажбуриятлар	1031911
2. Узоқ муддатли инвестициялар	97752,8		
3. Айланма маблағлар (заҳиралар, пул маблағлари, тайёр маҳсулотлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва ҳ.к.)	510628		
Жами (баланс)	1031911	Жами (баланс)	1031911

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот

Харажатлар	сумма	Тушумлар	сумма
Сотилган маҳсулот, иш ва хизматларнинг ишлаб чиқариш таннархи	725335		
Давр харажатлари	54435		
Молиявий фаолиятдан олинган харажатлар	108105		
Солиқлар	8075		
Соф фойда (хотима ёзуви)	20286	Айланма (даромад)	916236
Жами	916236	Жами	916236

Юқоридаги жадваллар маълумотларига асосланиб. корхонанинг инвестицияланган капитали даромадлигини Дюпон пирамидаси ёрдамида кўрсатамиз (1.6.-чизма.).

Манба: Фальцман В.К. Оценка инвестиционных проектов и предприятий.-М.: ТЕИС, 1999.-56 с. (с. 44).

1.6.-чизма. Инвестицияланган капитал даромадлигини Дюпон пирамидаси ёрдамида ҳисоблаш.

Ишлаб чиқариш корхоналари ўз маблағларини келгусида фоиз ставкаси кўринишида фойда олиш мақсадида жорий қийматида вақтинчалик инвестициялаш жараёни *дисконтлаш*, унинг натижасида ҳосил бўлган кўрсаткич - *дисконтланган қиймат* дейилади.

Харажатларни дисконтлаш коэффициенти (D_k) қўйидаги формула билан аниқланади:

$$D_k = \frac{I_k}{P_{MO}} \quad (1.4.8.)$$

бу ерда,

I_k - инвестицияларнинг қиймати;

P_{MO} - йиллик пул маблағлари оқими.

Дарҳақиқат, пулларни дарҳол сарф қилар эканмиз, биз уларни банкка жойлаштириш имконини йўқотамиз, бунда улардан фоиз олиш, яъни пулларни келгусида харажат қилган фойдалироқдир. Бу қўйидаги берилган фойда катталигига ҳозиргисига қиёсан келгуси харажатлар қийматини пасайтиради.

Инвестициялаш жараёни, одатда узоқ муддат талаб қилиши сабабли маблағларни инвестициялаш вақтида пул маблағлар қийматини пул маблағлари оқимининг қайтиш қиймати билан таққослашга тўғри келади. Шу мақсадда пул маблағларининг келгусидаги қиймати ва пул маблағларининг ҳақиқий қиймати тушунчаларидан фойдаланилади.

Пул маблағларининг келгуси қиймати айни пайтда инвестицияланган маблағларнинг суммасини ўзида намоён этади, улар фоизининг ставкасини ҳисобга олган ҳолда маълум вақт орқали шу суммага айланади. Пул маблағларининг келгуси қийматини аниқлаш йўли активлар қийматининг ошиб бориш суммасини қўйиш йўли билан босқичма-босқич ўтказишни ўзида намоён этади. Бу сумма фоиз ставкаси билан ҳисоб-китоб қилинади. Инвестиция ҳисоб-китобларида фоиз ставкаси нафақат пул маблағлари

қийматини ошириб бориш қуроли сифатида, балки ундан кўра кенгроқ маънода - корхона инвестиция муомалалари фойдалилик даражаси ўлчагичи сифатида қабул қилинади.

Пул маблағларининг ҳақиқий (ҳозирги) қиймати фоизнинг маълум ставкаси (дисконт ставкаси)ни ҳисобга олган келгуси пул маблағлари суммасини ифодалайди. Пул маблағларининг ҳақиқий қийматини аниқлаш улар қийматини муайян вақтдаги дисконтлаштириш жараёни билан боғлиқ, у пул маблағларининг келгуси миқдорда ортиб боришига тесқари муомалани ўзида намоён этади. Бундай ҳолда фоиз суммаси (дисконт) пул маблағларининг якуний суммаси (келгуси қиймати)дан чиқариб ташланади. Бундай вариант маълум даврдан сўнг олдинги келишилган суммани олиш учун қанча миқдордаги пул маблағини инвестиция қилиш лозимлигини аниқлаш зарур бўлган ҳолатларда юзага келади.

Маблағларни инвестиция қилиш ва инвестиция фойдасини шакллантириш билан боғлиқ молиявий ҳисоб-китобларни ўтказиш пайтида пул маблағлари қийматини ошира бориш (компаундинг) ва дисконтлаш жараёнларини оддий ва мураккаб фоизлар бўйича амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Оддий фоизлар, одатда қисқа муддатли инвестициялашда, мураккаб фоизлар эса узоқ муддатли инвестициялашда қўлланилади.

Оддий фоиз деб маблағларни инвестициялаш жараёнида келишилган тўловнинг ҳисобот даври (ой, чорак ва ҳ.к.) охирида қўйилманинг дастлабки (ҳақиқий) қиймати бўйича ҳисоб қилиниши тушунилади.

Оддий фоиз суммасидан фойдаланилганда қўйилма ортиб бориши (компаундинг) жараёнида қўйилдаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$I_n = K_0 \times n \times C_n \quad (1.4.9.)$$

бу ерда,

I_n - инвестициялашни келишилган даври учун фоиз ставкаси;

K_0 - қўйилманинг дастлабки суммаси;

p - инвестициялаш давомийлиги (ҳар бир фоиз тўлови амалга ошириладиган даврлар миқдори билан ифодаланган);

C_n - ўнли каср билан ифода этилган, фойдаланиладиган фоиз ставкаси.

Ушбу ҳолатда қўйилманинг келгуси қиймати (K_x) фоиз суммасини ҳисобга олган ҳолда, қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K_x = K_0 + I_n = K_0 (1 + p \cdot C_n) \quad (1.4.10.)$$

1-мисол. қуйида берилган шартлар орқали бир йил учун фоиз суммасини аниқлаш зарур. Қўйилманинг дастлабки суммаси 500000 сўм. Ҳар кварталда тўланадиган фоиз ставкаси - 10%. Бу миқдорларни формулага қўйиб чиқиб фоиз суммасини аниқлаймиз:

$$I_n = 500000 \cdot 4 \cdot 0,1 = 200000 \text{ сўм} \quad (1.4.11.)$$

Қавс ичидаги кўрсаткичлар $(1 + p \cdot C_n)$ оддий фоизлар суммасини ортиб бориши коэффициенти дейилади. Бу коэффициент доим бир бирликдан катта бўлади.

Пул маблағи қийматини дисконтлаш жараёнида оддий фоиз суммасини ҳисоб-китоб қилишда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$D = K_6 - K_0 \cdot \frac{1}{1 + p \cdot C_n} \quad (1.4.12.)$$

2-мисол. қуйидаги шартлар асосида бир йил учун оддий фоиз бўйича дисконт суммасини аниқлаш лозим. Қўйилманинг якуний суммаси 800000 сўм миқдориди белгиланган.

Ҳар чорақда тўланадиган дисконт ставкаси 10%ни ташкил этади.

Бу кўрсаткичларни дисконт суммасини ҳисоблаш формуласига қўйиб чиқсак, қуйидаги натижани оламиз:

$$D = 800000 - 800000 \cdot \frac{1}{1 + 4 \cdot 0,1} = 228571,4 \quad (1.4.13.)$$

Демак, бир йилдан сўнг 800000 сўм олиш учун зарур бўлган инвестиция харажатларининг ҳақиқий қиймати қуйидагича бўлиши керак:

$$K_0 = 800000 - 228571,4 = 571428,6 \quad (1.4.14.)$$

Мураккаб фоиз деб ҳисобланган оддий фоиз суммаси белгиланган ҳар бир даврдан кейин тўланмайдиган, балки асосий қўйилма суммасига қўшилиб, кейинги тўлов даврида даромад келтирадиган инвестиция қилиш натижасида юзага келадиган фойда суммасига айтилади.

Қўйилма суммасини ҳисоблашда мураккаб фоизлар бўйича қўйилманинг ортиб бориши қуйидаги формула орқали топилади:

$$K_{bc} = K_0 \cdot (1 + C_n)^n \quad (1.4.15.)$$

Бунда,

K_{bc} - қўйилманинг мураккаб фоизлар бўйича ортиб бориш қиймати.

Ушбу формулага мувофиқ фоиз суммаси (I_n) қуйидагича ҳисобланади:

$$I_n = K_0 + K_{bc} \quad (1.4.16.)$$

3-мисол. қуйидаги шартлар асосида инвестициялашнинг бутун даврида мураккаб фоиз суммаси билан қўйилманинг келгуси қийматини аниқлаш талаб қилинади.

Қўйилманинг дастлабки қиймати 500000 сўм.

Мураккаб фоизли усулда қўлланиладиган ҳар чоракда тўланадиган фоиз ставкаси - 10%.

Инвестициялашнинг умумий даври кўрсаткичларини юқоридаги формулага қўйиб, қўйилманинг келгуси қийматини аниқлаймиз:

$$K_{bc} = 500000 \cdot (1 + 0,11) = 555000 \quad (1.4.17.)$$

Ушбу ҳолатда фоиз суммаси 55000 сўм (555000 - 500000)ни ташкил этади.

Пул маблағларининг ҳақиқий қийматини ҳисоблашда мураккаб фоизлар бўйича дисконтлаш жараёнини қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$K_x = \frac{K_0}{(1+C_n)^n} \quad (1.4.18.)$$

бу ерда,

K_x - мураккаб фоизлар бўйича ҳисобланган қўйилманинг дастлабки суммаси.

Шунга биноан дисконт суммаси (D_c) қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$D_c = K_0 - K_x \quad (1.4.19.)$$

4-мисол. қуйидаги шартлар асосида бир йил учун мураккаб фоизлар бўйича дисконт суммаси ва пул маблағининг ҳақиқий қийматини аниқлаш зарур. Пул маблағининг берилган қиймати 500000 сўм.

Мураккаб фоизни дисконтлаш учун фойдаланиладиган ставкаси ҳар чоракда 10% ни ташкил этади.

Ушбу кўрсаткичларни формулага қўйиб, пул маблағининг ҳақиқий қийматини аниқлаймиз:

$$\text{Ҳақиқий қиймат} = \frac{500000}{(1+0,1)^4} = 342465,8 \text{ сўм} \quad (1.4.20.)$$

Шунга мувофиқ, дисконт суммаси 157534,2 сўм (500000-342465,8)ни ташкил этади.

Пул оқимларини ўзаро тенг тўловларининг бундай бир текислиги *аннуитет* деб аталади. Инвестициялар бўйича ҳар чоракда тўланадиган фоиз тўловлари суммаси, ижарадаги мулк учун бир текис тўлов ва ҳ.к.лар аннуитетга мисол бўла олади. Аннуитет кўринишидаги пул оқимлари тўловларни кетма-кет тақдим этиш ортиб бориш жараёнини анча енгиллаштиради ҳамда пул маблағлари қийматини дисконтлаш учун соддалаштирилган формулалар тўпламидан фойдаланиш имконини беради.

5-мисол. Инвестор 500000 сўмни 1 йил муддат билан депозит қўйилмага жойлаштиришни мўлжаллаган. Бир банк инвесторга мураккаб фоизлар бўйи-

ча кварталига 7,5% миқдорда тўлашни, иккинчиси эса 10% миқдорида тўрт ойда бир марта, учинчиси - 15% миқдорида йилда икки марта, тўртинчиси - 30% миқдорида йилига бир марта тўлашни таклиф қилади.

Ушбу вариантларни таққослаб шундай хулосага келиш мумкинки, инвестор учун биринчи банк таклиф этаётган фоиз ставкаси фойдали ҳисобланади.

Аннуитетнинг келгуси қийматини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$A_6 = A \cdot d_6 \quad (1.4.21.)$$

бу ерда,

- маълум давр охирида аннуитетнинг умумий келгуси қиймати;

- аннуитет тўлови суммаси.

- аннуитет қиймати ортиб боришини фоизнинг қабул қилинган ставкаси ва даврларини ҳисобга олган махсус жадвал бўйича аниқланадиган коэффициенти.

Инвестициялашнинг қайси варианты самарадорлигини аниқлаш учун қуйидаги жадвални тузамиз (1.12.-жадвал).

1.11.-жадвал

Инвестициялашнинг турли шароитларида қўйилманинг келгуси қийматини ҳисоблаш

Вариант	Қўйилманинг ҳақиқий қиймати	Фоиз ставкаси	Якуний келгуси қиймат			
			1 чорак	2 чорак	3 чорак	4 чорак
1	500000	0,075	537500	577812,5	621148,4	667734,5
2	500000	0,1	550000	605000	665500	732050
3	500000	0,15	575000	661250	760437,5	874503,1
4	500000	0,3	650000	845000	1098500	1428050

Шунга биноан, аннуитетнинг ҳақиқий қийматини аниқлаш учун формула қуйидаги кўринишни олади:

$$A_n = \frac{A}{A_d} \quad (1.4.22.)$$

бу ерда,

A_n - аннуитетнинг ҳақиқий қиймати;

A - аннуитетни қоплаш суммаси;

A_d - қабул қилинган дисконт ставкаси ва даврлар миқдорини ҳисобга олиб, махсус жадваллар бўйича аниқланадиган аннуитетни дисконтлаш коэффициенти.

Пулнинг вақтдаги қийматини баҳолаш концепциясига инфляция омили ҳам боғлиқ, у вақт ўтиши билан пул маблағлари қийматини тушириб юборади, яъни инфляциянинг ўсиши (ўртача пул индекси) пулнинг сотиб олиш қобилиятини пасайишига олиб келади.

Инфляцияни ҳисобга олиб инвестициялаш жараёнида пул оқимларини самарали бошқариш билан боғлиқ ҳисоб-китобларда икки асосий тушунча - пул маблағларининг номинал ва ҳақиқий суммасидан фойдаланилади.

Пул маблағларининг номинал суммаси пулнинг сотиб олиш қобилияти ўзгаришини ҳисобга олмай унинг ҳажмини баҳолашни назарда тутлади.

Пул маблағларининг ҳақиқий суммаси пул маблағлари келгуси қийматини ҳам, ҳозирги қийматини ҳам аниқлашда қўлланилиши мумкин.

Инфляцияни баҳолаш жараёнида икки асосий кўрсаткичдан фойдаланилади.

1) инфляция суръати (T_i). Бу кўрсаткич муайян даврда (n) баҳоларнинг инвестиция ҳисоб-китобларида ифода этилган ўнлик касрдаги ўрта даражада ўсишни ифодалайди.

2) инфляция индекси (J_i) $1+T_i$ деб белгиланадиган кўриб чиқиладиган даврда (n) инфляцияни ҳисобга олиб, пул маблағларининг қўшилган қиймати қуйидаги формула билан тuzатилади:

$$K_p = \frac{K_c}{J_i} \quad (1.4.23.)$$

бу ерда,

K_p - пул маблағларининг келгуси ҳақиқий қиймати;

K_c - пул маблағларининг келгуси номинал қиймати;

J_i - инфляциянинг тахминий индекси.

Мазкур формула ёрдамида пул маблағлари қиймати ортиб бориши жараёнида фоизнинг фойдаланиладиган ставкасида унинг инфляция даражаси ҳисобга олинган бўлмаса, пул маблағларининг аниқ тўланган қийматини аниқлаш мумкин.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, инвестициялаш жараёнида пул оқимларини самарали бошқариш билан боғлиқ ҳисоб-китоб усуллари инвестицияларнинг етишмаслигини бартараф этиш, инвестиция заҳираларидан самарали фойдаланиш имкониятларини юзага келтиради.

МАВЗУНИ ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Корхона бош бюджетини тузишда инвестиция лойиҳаларини режалаштиришнинг қандай ижобий томонлари мавжуд?
2. Инвестиция фаолияти ва унинг турларига таъриф беринг.
3. Инвестиция лойиҳаси нима ва у нималарни ўз ичига олади?
4. Инвестиция лойиҳаси қандай босқичларда амалга оширилади?
5. Инвестициялар самарадорлигини баҳолашда нималарга эътибор қаратиш лозим?
6. Инвестицияланган капитал даромадлилиги қандай ҳисобланади?
7. Аннуитет тушунчасига изоҳ беринг?

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Қуйидаги таянч сўз ва ибораларга тушунчангизни ёзинг:

- инвестиция фаолияти;
- ишлаб чиқариш (реал) инвестицияси;
- молиявий (портфелли) инвестиция;
- инвестиция лойиҳаси;
- лойиҳани ишлаб чиқиш;
- лойиҳани амалга ошириш;
- инвестициялар самарадорлиги;
- капитал даромадлилиги;
- дисконтланган қиймат.

II БОБ. КОРХОНА ХАРАЖАТЛАРИНИ ВА ИЧКИ ХЎЖАЛИК БАҲОЛАРИНИ БЮДЖЕТЛАШТИРИШ

2.1. Харажатлар ва маҳсулот таннархини режалаштиришнинг хусусиятлари

Харажатларни режалаштириш харажатлар таркиби ва маҳсулот (иш ва хизмат)ларнинг режа таннархини дастлабки баҳолашдан бошланади. У ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинадиган товар-моддий заҳираларнинг қийматини ва кутилаётган фойда ҳажмини аниқлаш учун амалга оширилади.

Харажатларни дастлабки баҳолаш бозоргир маҳсулотлар ишлаб чиқариш имконини беради. Уни қуйидагилар асосида амалга ошириш мумкин:

- ишлаб чиқариш ҳажмини аниқ белгилаш;
- маҳсулотларни ишлаб чиқариш технологияси;
- материалларни алмаштириш вариантлари;
- материаллар ва чет корхоналар хизматларининг қулайлигини баҳолаш.

Ишлаб чиқариш харажатлари бюджетини ишлаб чиқиш жараёнида иккита асосий усул кенг қўлланилади:

1) *смета усулида* — корхонанинг барча бўлинмалари режалари асосида корхона миқёсида харажатларнинг йиғма режаси шакллантирилади;

2) *норматив усул* асосида ишлаб чиқариш харажатлари бюджети тузилади.

Республикамизда смета усули анча кенг тарқалган усул ҳисобланади. Унинг қўлланилиши комплекс режалаштиришни ягона тизимга келтирилишини таъминлайди.

Йиллик ишлаб чиқариш ҳажмини инобатга олиб, алоҳида маҳсулотлар таннархини харажатларнинг иқтисодий элементлари ва калькуляция моддалари

бўйича сметасини тузиш учун шахматли ведомост ишлаб чиқилади (1-илова).

Харажатларни шахматли жадвали тузилгандан сўнг, корхонанинг фаолият даври учун режалаштириладиган харажатларнинг йиғма сметаси ишлаб чиқилади.

Халқаро амалиётда маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган харажатларни режалаштиришда *норматив* усулдан кенг фойдаланилади. Норматив харажатларни қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқиш мумкин:

$$N_x = N_{mx} + N_{mc} + N_{ux} \quad (2.1.1.)$$

бу ерда:

N_x - маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришнинг норматив харажатлари;

N_{mx} - норматив моддий харажатлар;

N_{mc} - норматив меҳнат харажатлари;

N_{ux} - норматив устама харажатлар.

Норматив устама харажатлар норматив бевосита меҳнат харажатлари бўйича фоизларда ифодаланади. Норматив меҳнат харажатларидан ишчи кучи харажатларини режалаштириш мақсадида фойдаланилади, уларнинг ҳажми қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$I_{kx} = N_{mm} \cdot C_c \quad (2.1.2.)$$

бу ерда:

I_{kx} - ишчи кучининг режалаштириладиган харажатлари;

N_{mm} - нормалаштирилган маҳсулот миқдори;

C_c - меҳнатга ҳақ тўлаш соатбай ставкалари (мукофотларсиз).

Норматив харажатлардан четланишни баҳолаш ва унинг келиб чиқиш сабабларини аниқлашни режалаштириш лозим:

- бевосита ва билвосита харажатларни ўзгариши, сотиб олинган материаллар қийматидаги четланишлар натижасида;

- маҳсулот сифатини таъминлашга сарфланган харажатлар натижасида;

- нормалар ва нормативларни ўзгаришлари натижасида;

- ишлаб чиқариладиган маҳсулот миқдори, талаб, баҳо таъсири ёки бошқа омиллар натижасида.

Харажатларни дастлабки баҳолаш таннархи юқори ва зарарли маҳсулотларни ишлаб чиқаришни тўхтатиш имконини беради.

Харажатларни баҳолашнинг сўнгги босқичида режалаштириш жараёни стандарт маҳсулот тайёрлаш учун барча зарурий харажатларни ҳисобга олишни назарда тутаяди, чунки янги маҳсулот ишлаб чиқариш катта миқдордаги моддий, меҳнат ва қўшимча харажатларни талаб этади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган тахминий моддий харажатларни маҳсулотлар ва сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотларни моддий харажатлар нормативидан ва бозор баҳоларидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаш чиқиши мумкин:

$$M_{\text{ТХ}} = T_{\text{МББ}} \cdot M_{\text{ХС}} \quad (2.1.3.)$$

бу ерда:

$M_{\text{ТХ}}$ - тахминий моддий харажатлар;

$T_{\text{МББ}}$ - товар-моддий заҳираларнинг бозор баҳоси;

$M_{\text{ХС}}$ - моддий харажатларнинг бир бирлигини нормативи.

Ходимларнинг асосий меҳнат ҳақига кетадиган тахминий харажатларга асосий ва қўшимча меҳнат ҳақи, умумишлаб чиқариш, маъмурий-бошқариш, сотиш харажатларини режалаштирилган улушини қўшиб белгилаш мумкин.

Агар бу улуш бирдан кичик бўлса ҳисоб-китобни қуйидаги формула бўйича ишлаб чиқиш зарур:

$$И_{\text{ХТ}} = \frac{И_0 : (1 + K_{\text{тиж}}) - И_{\text{м}}}{1 + K_{\text{қўш}} + K_{\text{уст}}} \quad (2.1.4.)$$

бу ерда,

Ихт - ходимларни асосий меҳнат ҳақиға сарфланадиган тахминий харажатлар;

$K_{\text{тиж}}$, $K_{\text{уст}}$, $K_{\text{қўш}}$ - тижорат, устама харажатлар ва қўшимча меҳнат ҳақи харажатларини маҳсулот таннархига қўшиш ставкалари.

Агар маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланадиган тахминий харажатлар ҳажми кутилган фойдадан ошиб кетса, бу ҳолат маҳсулотни иқтисодий жиҳатдан рақобатбардош эмаслигини англатади ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш чораларини кўриш талаб қилинади.

Маҳсулотни алоҳида турлари таннархини режалаштириш хомашё ва материаллар, технологик мақсадлар учун фойдаланиладиган ёнилғи ва энергия, меҳнат ҳақи харажатлари нормативларига риоя этишни назарда тутати. Шунингдек, режалаштириш билвосита умумишлаб чиқариш, давр харажатлари ва сотиш харажатлари нормативлари учун ҳам зарур.

Маҳсулот бирлиги тўлиқ таннархи режаси бевосита ва билвосита харажатларни қуйидаги формула бўйича умумлаштиради.

$$T_n = \left[M + I_0 \left(1 + \frac{K_1 + K_2}{100} \right) + I_0 \frac{d}{100} + (I_0 + Ик) \frac{e}{100} \right] \quad (2.1.5.)$$

бу ерда,

T_n - маҳсулотнинг режа таннархи, сўм;

M - бевосита материал харажатлари, сўм;

I_0 - бевосита меҳнат ҳақи, сўм;

$Ик$ - қўшимча меҳнат ҳақи, сўм;

K_1 - умумишлаб чиқариш харажатлари, %;

K_2 - давр харажатлари, %;

d - ходимларнинг қўшимча меҳнат ҳақи ва мукофотлар фоизи;

e - ижтимоий таъминотга чегирмалар фоизи.

Маҳсулот таннархи режасини ишлаб чиқишда техник, ташкилий ва бошқа омиллар ҳисобига ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш манбаларини аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

Бундай ҳолатда маҳсулот ишлаб чиқариш номенклатураси бўйича ўртача таннарх (T_y) маҳсулот таннархининг ҳақиқий ва режа таннархи ўртасидаги фарқни маҳсулот ишлаб чиқаришнинг йиллик ҳажмига кўпайтмаси сифатида қуйидаги формула бўйича ҳисоблаш мумкин:

$$T_y = \sum_1^n (T_1 - T_2) \cdot M \quad (2.1.6.)$$

бу ерда:

T_1 - маҳсулот бирлигининг базавий таннархи;

T_2 - маҳсулот бирлигининг режалаштириладиган таннархи;

M - маҳсулот ишлаб чиқаришнинг йиллик ҳажми.

Режалаштириш жараёнида, одатда, жами ва бир birlik маҳсулот харажатларини аниқлаш зарурияти туғилади. Шу мақсадда барча харажатларни *ўзгарувчан ва доимий харажатларга* бўлиш қабул қилинган.

Жами таннархга маҳсулот ҳажмини ишлаб чиқаришга сарфланган барча харажатлар киради, *бир birlik маҳсулот таннархига* эса маҳсулот (иш ва хизмат)лар бирлигини ишлаб чиқаришга сарфланган харажатлар киритилади. Бир birlik маҳсулот таннархи - бу харажатларнинг ўртача катталиги бўлиб, у жами харажатларни маҳсулотни ишлаб чиқариш йиллик режасини ташкил этувчи умумий birlikлар миқдорига бўлиш билан белгиланади. Жами ва бир birlik маҳсулотнинг таннархи билан уларни ташкил этувчи доимий ва ўзгарувчан харажатлар ўртасидаги аналитик боғлиқлик қуйидаги формулалар билан ифодаланади:

Жами таннарх:

$$T_{ж} = V + F \cdot M \quad (2.1.7.)$$

Бир birlik маҳсулотнинг таннархи:

$$T_{б} = \frac{V + F}{M} \quad (2.1.8.)$$

бу ерда,

V - ўзгарувчан харажатлар;

F - доимий харажатлар;

M - маҳсулотлар миқдори.

Келтирилган формулалардан кўриниб турибдики, жами таннарх - бу маҳсулотнинг йиллик ҳажмини ишлаб чиқаришга сарфланган доимий ва ўзгарувчан харажатлар йиғиндиси, бир бирлик маҳсулотни таннархи - бу жами ишлаб чиқариш харажатларини маҳсулотлар миқдорига бўлиш орқали аниқланган таннархидир.

Жами харажатлар доимий ва ўзгарувчан харажатлар суммасига тенг, бир бирлик маҳсулотнинг таннархи ўзгарувчан ва доимий харажатларга алоҳида ҳисоб-китоб қилинган. Ўзгарувчан харажатлар бевосита моддий ва меҳнат харажатлари суммасига тенг. Доимий харажатлар маъмурий, сотиш харажатлари, бинолар ижараси, умумкорхона аҳамиятидаги бинолар эскириши, ходимларнинг меҳнат ҳақини ўз ичига олади. Бу харажатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 15 октябрдаги 444-сонли қарори билан тасдиқланган “Маҳсулот(-ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низомга биноан тартибга солинади. Бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган чегаравий харажатларни ҳисоблаш учун жорий даврдаги жами харажатлар суммасини базавий даврдаги жами харажатлар суммасига бўлиб, уни базавий даврдаги маҳсулот ҳажмига кўпайтирилади.

Режалаштирилаётган харажатлар динамикасини омилли таҳлил усули ёрдамида аниқлаш 2.1.-жадвалда кўриб чиқилган.

**Режалаштирилаётган харажатлар
динамикасини жорий йил учун омилли таҳлил
усули ёрдамида аниқлаш тартиби, минг сўм**

Ой-лар	Маҳсулот ишлаб чиқариш дона	Жами таннарх			Харажатлар динамикаси	Бир бирликнинг таннархи		
		димиий	ўзгарувчан	жами ($T_{\text{жам}}$)		димиий	ўзгарувчан	жами ($T_{\text{жам}}$)
1	15	420	8	428	0,0	28,00	0,53	28,53
2	25	420	14	434	15,21	16,80	0,56	17,36
3	35	420	18	438	15,14	12,00	0,51	12,51
4	45	420	20	440	15,07	9,33	0,44	9,77
5	55	420	26	446	15,20	7,64	0,47	8,11
6	65	420	36	456	15,34	6,46	0,55	7,01
7	75	420	45	465	15,30	5,60	0,60	6,20
8	85	420	84	504	16,26	4,94	0,99	5,93
9	95	420	136	556	16,55	4,42	1,43	5,85
10	105	420	206	626	16,89	4,00	1,96	5,96
11	115	420	282	702	16,82	3,65	2,45	6,10
12	125	420	375	795	16,99	3,36	3,00	6,36

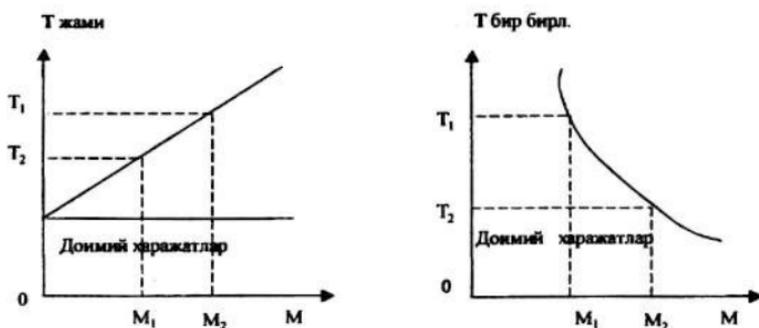
Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, йил давомида маҳсулот ҳажми 10 бирликка ошиб борган. Жами доимий харажатлар 420000 сўм даражасида сақланиб қолган.

Жами ўзгарувчан харажатлар ойлар бўйича ўсиб борган. Омилли таҳлилниң занжирли боғланиш усулини қўллаб, харажатлар динамикасини базавий ойга нисбатан ҳисоблаб топилади. Мисол, феврал ойида жами харажатлар 434000 сўм бўлса, уни январ ойидаги 428000 сўм жами харажатларга бўлиб, топилган суммани январ ойиниң режалаштирилган маҳсулот (15 дона) миқдорига кўпайтирилади ва натижада бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган чегаравий харажатлар топилади.

Ҳисоб-китобларниң кўрсатишича, корхона бир бирлик маҳсулот таннархини ойлар бўйича пасайиши кузатишган.

Корхона 9-ойда 95 дона маҳсулот ишлаб чиқарганда 556000 сўмлик жами харажатлар ҳажмида энг катта даромад олади. Демак, бу ҳолатда корхона 95 бирлик миқдоридида маҳсулот ишлаб чиқариши мақсадга мувофиқдир.

Режалаштирилган жами ва бир бирлик маҳсулотнинг таннархини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқлигини 2.1.-чизма ёрдамида таҳлил қилиш мумкин:

2.1.-чизма. Режалаштирилган жами ва бир бирлик маҳсулот таннархининг ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқлиги

Чизмадан кўриниб турибдики, жами маҳсулот таннархи ойлар давомида бир текисда ўсиб бориш тенденциясига эга бўлган, натижада жами маҳсулот таннархи тўғри чизиқ кўринишида бўлган. Бир бирлик маҳсулотнинг таннархи эса ёйсимон кўринишга эга бўлган.

Демак, маҳсулот ҳажми ортиб бориши билан жами таннарх ортиб боради. Шу билан бирга, бир бирлик маҳсулотни таннархи ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори ортиши билан қисқариб боради.

Юқоридаги баён этилганлардан шундай хулоса келиб чиқадики, маҳсулот таннархини режалаштириш харажатларни аниқ ҳисоб қилинишини таъминлайди ва уларни камайтиришга ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариш(иш, хизмат)ларни устувор ҳажмини танлашга асос бўлиб хизмат қилади.

МАВЗУНИ ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Харажатларни режалаштиришдан асосий мақсад нима?
2. Харажатларни дастлабки баҳолаш қандай босқичларда амалга оширилади?
3. Ишлаб чиқариш харажатлари бюджетини ишлаб чиқишда қандай усуллардан фойдаланилади?
4. Норматив харажатларга таъриф беринг.
5. Норматив харажатлардан четланиш қандай баҳоланади?
6. Жами ва бир бирлик маҳсулот таннархини режалаштириш қай тартибда амалга оширилади? Улар ўртасидаги боғлиқликка изоҳ беринг.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Қуйидаги таянч сўз ва ибораларга тушунчангизни ёзинг:

- о харажатларни режалаштириш;
- о харажатларни дастлабки баҳолаш;
- о харажатларнинг йиғма сметаси;
- о норматив устама харажатлар;
- о тахминий харажатлар;
- о маҳсулот бирлигининг базавий таннархи;
- о маҳсулот бирлигининг режалаштириладиган таннархи;
- о жами таннарх;
- о бир бирлик маҳсулот таннархи.

2.2. Бошқарув ҳисобида ҳақиқий харажатлар ҳисоби ва маҳсулотлар таннархини калькуляциялаш усуллари

Мамлакатимиз корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг истиқболли йўналишларидан бири ҳисобланган бошқарув ҳисобини халқаро стандартлар тамойилларига мувофиқ ташкил этиш ҳақиқий харажатлар ҳисоби ҳамда маҳсулотлар таннархини калькуляциялаш усуллари аниқ тизимини яратишни тақозо этади. Ҳозирги кунда бу масала билан республика-миз ва хорижлик иқтисодчи олимлар шуғулланишмоқда.

Корхоналарда харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усулларини қуйидаги кўринишда ифодалаш мақсадга мувофиқдир (2.2.-чизма).

Чизма маълумотларига асосланиб хулоса қилганимизда, унда харажатларни ҳисобга олиш усуллари корхонанинг технологик хусусиятларига биноан таснифланган. Бу эса маҳсулот таннархини аниқлашнинг муқобил усулларини танлаш имконини беради.

Маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг норматив усули харажатлар ҳисоби норматив усулининг таркибий қисми ҳисобланади.

2.2.-чизма. Харажатлар ҳисоби усулларининг таснифи

Бу усулнинг афзаллиги унда ҳисоб-китобларнинг оддийлигидир. қуйидаги сабабларни мазкур усулнинг камчиликларига киритиш мумкин:

- фойдаланилган заҳиралар миқдори ва уларга қўйилган баҳолар назорати учун меъёрларнинг мавжуд эмаслиги;

- четланиш сабаблари, унинг айбдорлари, жойини аниқлаш ва таҳлил этиш имкониятининг йўқлиги;

- ишлаб чиқариш жараёнида харажатлар ҳисоб-китоблари фақат ҳисобот даври охирида ўтказилиши мумкин ва ҳ.к.

Ушбу усулни қўллаш қуйидаги афзалликларга эга: ҳар бир харажат тури бўйича норма ва нормативларнинг ўрнатилганлиги, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар бирлиги таннархининг норматив калькуляциясини тузиш, амалдаги нормалар ва улардан четланишлар бўйича харажатлар ҳисобини юритиш.

Фақат миқдор бўйича нормалардан фойдаланганда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$X_x = \Phi_{xx} \times (M_\phi \pm M_{xx}) \quad (2.2.1.)$$

бу ерда,

M_ϕ - харажатларнинг норматив миқдори;

M_{xx} - ҳақиқий харажатларнинг нормадан четга чиқиши.

Сарфланган ресурслардан эҳтиёжга мувофиқ нормада фойдаланилганда қуйидаги формулани қўллаш мумкин:

$$X_x = (\Phi_{xx} \pm M_{x6}) \times M \quad (2.2.2.)$$

бу ерда,

M_{x6} - сарфланган ресурсларнинг баҳоси ўзгариши натижасида четланишлар.

Сарфланган ресурсларнинг миқдори ва баҳоси бўйича нормалардан фойдаланиб, ҳақиқий харажатлар қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$X_x = (\Phi_{xx} \pm M_{x6}) \times (M_u \pm M_v) \quad (2.2.3.)$$

бу ерда,

M_u - норматив миқдор;

M_v - ҳақиқий харажатларнинг нормадан четга чиқиши (сарфланган ресурслар миқдори ўзгариши сабабли).

Ушбу усул норматив калькуляцияларни ҳар бир буюм бўйича мажбурий дастлабки тузилишини кўзда тутгани, улар ҳисобот даври бошида амал қилувчи харажатлар нормалари базасида ҳисоб-китоб қилинади. Ташкилий ва илмий-техник тадбирларни тат-

биқ этиш нормалари ва норматив харажатлар янги-ланиши билан норматив калькуляциялар ҳам янги-ланади.

Норматив усулда харажатлар нормалар доираси-да ва улардан четланишлар бўйича олиб борилади. Мавжуд четланишлар ҳақидаги ахборот маҳсулот тан-нархини шаклантириш жараёнида тезкор таъсир ўтказиш мақсадида бошқарув қарорлари қабул қилиш учун катта аҳамиятга эга. Бу усулда маҳсулотнинг ҳақиқий норматив таннархи ҳар бир модда бўйича нормалардан четланишларни қўшиш ёки айтириш йўли билан ҳисобланади.

Норматив усулдан муваффақиятли фойдаланиш учун қуйидаги шартлар бажарилиши зарур:

- ресурсларнинг барча турлари бўйича норматив базани аниқлаш;

- норматив калькуляцияларни олдиндан тузиш;

- харажатларнинг келиб чиқиш жойлари, норма-лардан четланишларни айбдорлари ва нормалар ўзга-ришининг сабаблари бўйича ишлаб чиқариш хара-жатларини қайд этувчи бирламчи ҳужжатларни иш-лаб чиқиш;

- ҳар бир ишлаб чиқариш бўлинмаси ва бутун корхона бўйича маҳсулотлар таннархини шаклан-тириш устидан ўрнатилган назорат натижаси бўйи-ча тезкор бошқарув қарорлари қабул қилиш ва ҳуло-салар чиқариш бўйича ишларни ташкил этиш.

Норматив усул омбор хўжалигини тўғри ташкил этишни ҳам талаб қилади. Бунда омборни оғирлик ўлчов жиҳозлари билан таъминлаш, ишлаб чиқариш бўлин-маларини эса - сув, газ буғ, электр қувватини истеъ-мол қилиш учун ўлчов асбоблари билан таъминлаш, маҳсулотлар номенклатурасини ишлаб чиқиш, бир-ламчи ҳужжатлар ва бошқа ташкилий-техник тадбир-ларни сифатли расмийлаштиришдан иборат.

Шундай қилиб, маҳсулот таннархини калькуля-ция қилишнинг норматив усули сут саноати корхо-наларида харажатлар ҳисобининг хусусиятларини

инобатга олган ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархини аниқроқ ҳисоблашга имкон беради, бундан ташқари бу усул харажатлар бўйича четланишларни батафсил таҳлил этиб, аниқланган четланишларни ва уларнинг сабабларини аниқлашга имкон беради. Демак, мазкур усул харажатларни оператив назорат қилишга ва четланишларни бошқариш учун қулайдир.

Режали (тахминий) таннарх бўйича харажатлар ҳисоби усули барча ижобий хусусиятларини сақлаб қолади, бироқ уларга қараганда кўпроқ қўшимча афзалликларга эга, норматив ҳажмларга нисбатан режалаштирилган ҳажмларни чуқурроқ асосланганлиги, тахминлар аниқлиги назорат самарадорлигини оширишни таъминлайди. У мавжуд ишлаб чиқариш ресурсларини ҳисобга олган ҳолда материаллар, ёқилғи, энергия, иш ҳақи ва бошқа харажатларни прогрессив нормаларидан келиб чиқиб ташкил этилади. Бу усулнинг асосий афзаллиги шундаки, режали харажатлар эришилган натижага эмас, балки келгусидаги тахминга асосланади. Бунда технология харажатларидан, келгуси даврга мол етказиб берувчи ва биржаларнинг баҳолар ҳақидаги маълумотлари, эксперт баҳолари ва ҳоказолардан фойдаланилади.

Технологик жараёнга нисбатан харажатлар ҳисобини жараёнли ва буюртмалар бўйича ташкил этиш мумкин.

Харажатлар ҳисобини жараёнли усулининг икки варианты мавжуд: ярим тайёр маҳсулотли ва ярим тайёр маҳсулотсиз.

Ярим тайёр маҳсулотли усулда ҳар бир олдинги қайта ишланган маҳсулот кейинги қайта ишлов учун ярим тайёр маҳсулот ҳисобланади ва у ташқарига сотилиши мумкин. Бу ярим тайёр маҳсулотларни ҳақиқий, норматив ёки режали таннарх бўйича, ҳисоб-китоб ёки маҳсулотни сотиш баҳолари бўйи-

ча баҳолаш заруратини белгилайди. Бу вариантда ярим тайёр маҳсулотлар қиймати алоҳида 2100 - “Ўзи ишлаб чиқарган ярим тайёр маҳсулотлар” номли актив счётада акс эттирилади.

Ярим тайёр маҳсулотсиз вариантда ҳар бир қайта ишлов бўйича, асосан, фақат ишлов беришга кетган харажатлар олинади. Тайёр маҳсулот таннархи хомашё, дастлабки материаллар харажатлари, барча қайта ишлаш харажатлари ва бошқа ишлаб чиқариш харажатларини умумлаштириш билан аниқланади. Бунда фақат тайёр маҳсулот таннархи калькуляция қилинади.

Юқоридаги усулни қўллашда тугалланмаган ишлаб чиқаришни баҳолаш, унинг тугаш пайтини аниқлаш муаммо ҳисобланади. Бу муаммони ҳал қилиш учун Ўзбекистон Республикаси 4-сонли «Товар-моддий заҳиралари» номли БҲМС норматив ҳужжатида келтирилган AVECO (Average cost method of valuation) ва FIFO (FIFO method of valuation) усулларидан фойдаланиш лозим (2.2.-жадвал).

Харажатлар ҳисобининг *буюртмали* усули хусусий ва майда туркумли ишлаб чиқаришда, шунингдек, тажриба-экспериментал ишлаб чиқаришда ва таъмирлаш ишларида қўлланиши мумкин.

Буюртмали усулнинг моҳияти, бир ёки бир хилдаги маҳсулотларнинг унча катта бўлмаган туркумини тайёрлашда ҳар бир буюртма бўйича алоҳида харажатлар ҳисоби амалга оширилади.

Бунинг учун ҳар бир буюртмага бухгалтерияда алоҳида карточка очилади, унда буюртма бўйича харажатлар буюртмани бажаришнинг бутун муддати мобайнида ҳисобга олинади.

**Жараёили усул билан тугалланмаган ишлаб
чиқаришни ҳисобга олган ҳолда маҳсулот таннархини
аниқлаш (FIFO ва AVECO усуллари асосида)**

Т/р	Кўрсаткичлар	Ҳисоб-китоб		Жами
		тонна	сўмда	
1	2	3	4	5
1.	Ҳисобот даври бошига қолдиқ	6	9000000	
2.	Ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот	105	157500000	
3.	Ҳисобот даври охирига қолган қолдиқ	3	4500000	
4.	Чорак бўйича жами	108	162000000	
1.	FIFO усули бўйича: Тўлиқ тугалланган маҳсулот, тонна			108
2.	Ҳисобот даври бошига қолган шартли маҳсулот бирлиги миқдори, тонна	6		
3.	Ҳисобот даври охирида қолган шартли маҳсулот бирлиги миқдори, тонна	3		
4.	Шартли маҳсулот бирлиги миқдори, тонна	(108+3-6)		105
5.	Жами маҳсулотнинг таннархи, сўм		157500000	
6.	Бир birlik маҳсулотнинг таннархи, сўм/кг		1500	
1.	AVECO усули бўйича: Тўлиқ тугалланган маҳсулот, тонна			108
2.	Ҳисобот даври охирида қолган шартли маҳсулот бирлиги миқдори, тонна	3		
3.	Ҳисобот даври бошига қолган шартли маҳсулот бирлиги миқдори, тонна	6		
4.	Шартли маҳсулот бирлиги миқдори, тонна	(108+3)		111
5.	Ҳисобот даври бошига қолдиқ маҳсулотига тўғри келадиган харажатлар, сўмда			9000000
6.	Чорак бўйича жами			162000000
7.	Жами маҳсулотнинг таннархи, сўм		9000000+162000000 =171000000	
8.	Бир birlik маҳсулотнинг таннархи, сўм/кг		1540,54	

Бевосита харажатлар бирламчи ҳужжатлар асосида цехлар ва буюртмалар бўйича ҳисобга олинади. Бунда ҳар бир буюртма учун алоҳида бирламчи ҳужжатлар расмийлаштирилади.

Билвосита харажатлар корхонада мутаносиб равишда қабул қилинган тақсимот базасига биноан тақсимлаш йўли билан маҳсулотлар таннархига киритилади.

Буюртмани бажариш даврида харажатлар тугалланмаган ишлаб чиқариш сифатида ҳисобга олинади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни тугагандан кейин карточка ёпилади ва буюртмани бажаришга кетган харажатлар ҳисоблаб чиқилади.

Бу харажатлардан қайтарилган чиқиндилар, тuzатиб бўлмайдиган брак ва фойдаланилмаган материалларни оморга қайтариш харажатлари чиқариб ташлангач, буюртма бўйича ишланган маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи келиб чиқади.

Агар буюртмага мувофиқ бир неча хил буюм тайёрланса, ҳақиқий харажатлар суммасини ишлаб чиқилган маҳсулот миқдорига калькуляция моддалари бўйича бўлиш билан бир бирлик маҳсулотнинг таннархи аниқланади.

Кўпинча корхона амалий фаолиятида жараёнли усул билан бир қаторда буюртмали усулнинг унсурларини биргаликда қўлловчи аралаш тизимлардан фойдаланилади. Бундай тизимлар туркумли ва серияли маҳсулот ишлаб чиқаришларда қўлланилади. Жумладан, муомалалар бўйича таннарх аниқлаш усули истиқболли аралаш тизимлардан бири ҳисобланиб, унда харажатларни ҳисобга олишнинг асосий объекти муомала ҳисобланади. Умумишлаб чиқариш харажатлари мазкур муомаладан ўтган маҳсулот birlikлари ўртасида асосий ишлаб чиқариш ходимларининг асосий иш ҳақи салмоғига мутаносиб равишда тақсимланади. Асосий материалларга кетган харажатлар ҳам буюртмали усул каби маҳсулотнинг муайян тури таннархига киритилади. Муомалалар усу-

лининг афзаллиги калькуляцияни технологик ша-роитга яқинлаштиришдан иборат.

Халқаро амалиётда корхоналар молиявий-хўжа-лик фаолиятининг счётлар тизимида таннархни шакл-лантириш усулига қараб харажатлар ҳисобини тўлиқ ёки чекланган таннарх (маржинал даромад усули) бўйича ташкил этишлари мумкин.

Тўлиқ таннарх бўйича харажатлар ҳисоби усули-да маҳсулот таннархига доимий ва ўзгарувчан, бевосита ва билвосита харажатларга бўлинишидан қатъий назар, корхонанинг барча харажатлари кирити-лади. Бевосита маҳсулотга киритиб бўлмайдиган ха-ражатлар аввал улар келиб чиққан жавобгарлик мар-казлари бўйича тақсимланади, кейин эса танланган базага мутаносиб равишда маҳсулот таннархига ки-ритилади. Кўпинча тақсимлаш базаси сифатида иш-лаб чиқариш ишчиларининг асосий иш ҳақи, иш-лаб чиқариш таннархи ва ҳоказолар танланади.

Тўлиқ таннарх бўйича харажатлар ҳисоби усули мамлакатимизда кенг тарқалган ва молиявий ҳисоб ҳамда солиққа тортиш бўйича норматив ҳужжатлар талаблари ва Ўзбекистонда юзага келган анъаналар-га мос келади. Бироқ, мазкур усул маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўзгарганда маҳсулот бирлиги тан-нархиди содир бўладиган ўзгаришларни ҳисобга ол-майди.

Хўжалик юритишнинг ҳозирги шароитида чеклан-ган таннарх яъни маржинал усул бўйича харажатлар ҳисоби усулига алоҳида эътибор берилиши зарур. Бу усулга мувофиқ маҳсулот таннархига корхона хара-жатларининг ҳаммаси киритилмайди, балки унинг бир қисми - ўзгарувчан харажатлар киритилади. Ушбу усулда доимий харажатларни маҳсулот таннархига киритмайдилар ва шундай харажатлар юзага келган-да ўша давр фойдасини камайтиришга йўналтири-лади. Аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун қуйидаги мисолни кўриб чиқамиз (3-иловага қаранг).

2003 йилда уюшма корхоналарининг 10%ли сметанани бир литрини ишлаб чиқариш ва сотишга қилинган ўртача харажатлари сўмда қуйидагича:

1. Сотиш баҳоси	772-00
2. Қўшилган қиймат солиғи	129-00
3. Ўзгарувчан харажатлар	270-20
4. Маржинал даромад (1қ.-2қ.-3қ.)	372-80
5. Доимий харажатлар	265-80
6. Фойда (3қ.-4қ.)	107-00

Мисолдан кўриниб турибдики, сметана бирлигидан олинган маржинал даромад 372-80 сўм (772,00-129,00-270,00)ни ташкил этади ва ўзига хос ялпи фойда-брутто фойдаси ҳосил бўлади. Маржинал даромад суммасидан доимий харажатлар суммасини айириб операцион фойда-нетто фойдаси топилади. Бироқ, 3-илова таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, тармоқ корхоналарида ҳали маржинал даромад концепцияси қўлланилмапти, ваҳоланки молиявий ҳисоботнинг 2-шакли «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» маржинал даромадни аниқлаш талабларига мувофиқ тузилган ва тасдиқланган. Демак, бошқарув ҳисоби ва ички аудит тизимини ҳам шу талабларга мослаштириш лозим.

Бинобарин, маҳсулотларнинг сотиш баҳоси ва ўзгарувчан харажатлар суммаси ўртасидаги фарқ қанча кўп бўлса, маржинал даромад ва рентабеллик даражаси ҳам шунча баланд бўлади. Бундан ташқари, харажатларнинг доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлиниши корхона фаолиятини бошқариш ва таҳлил қилишда муҳим аҳамият касб этади, жумладан у ассортимент сиёсати, зарарли фаолият юритган ҳолда ёпиб қўйиш ёки инқирозга учраганлигини эълон қилиш ҳақида қарор қабул қилиш учун зарур.

• Бу усулнинг асосий афзаллиги доимий ва ўзгарувчан харажатларнинг бирлашишидан иборат. Ушбу харажатларни бошқариш қуйидаги энг муҳим вазифаларини ҳал этиш имконини беради:

- маҳсулот ёки буюртма баҳосининг қуйи чега-расини аниқлаш;
- маҳсулот турлари фойдалилигини қиёсий таҳлили;
- маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг қулай дастурини аниқлаш;
- маҳсулот ёки хизматларнинг ўз маҳсулоти ва уларни четдан сотиб олиш ўртасидаги тафовут;
- ишлаб чиқариш технологиясининг иқтисодий нуқтаи-назардан қулайлигини танлаш;
- корхона рақобатбардошлилиги заҳираси ҳамда зарарсизлик нуқтасини белгилаш ва ҳ.к.

Сутни қайта ишлаш корхоналарида маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усуллари технология ва ишлаб чиқаришни оқилона ташкил қилишни тақозо этади. Ҳозирги пайтда тармоқда оддий, жараёнли (шу жумладан, бўлинмали) ва буюртмали усуллар харажатларни ҳисобга олиш ва таннархни аниқлашнинг норматив усули билан боғлаб олиб борилмоқда.

2010-«Асосий ишлаб чиқариш» счётининг ҳар бир маҳсулот турига очилган аналитик счётларда харажатлар белгиланган харажат моддалари бўйича ҳисобга олиб борилади.

Аналитик счётлар сутни қайта ишлашдан ўтадиган технологик жараёнлар бўйича очилади.

Харажат моддалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ олиб борилади. (2003 йил 15-октябрдаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 444-сонли қарори билан ўзгартиришлар киритилган).

Базис ёғлилиги 3,6% бўлган сут асосий материал ҳисобланиб, шунингдек, материаллар таркибига

шакар, узум, цукат, ванилин, кофе, какао порошоги ва бошқалар киради. қайтариладиган чиқиндилар маҳсулот таннархини аниқлашда чиқариб ташланади. Уларга айрон, зардоб, пахта каби қаймоқ, сариёғ ва творогдан олинадиган қайтариладиган чиқиндилар киради.

Транспорт-тайёрлов харажатлари қабул пунктларини сақлаш ва сутни қайта ишлаш корхоналарига ташиб келтириш харажатларини ўз ичига олади.

Ёрдамчи материаллар технологик мақсадлар учун сарфланиб, улар жумласига филтрловчи тўқималар, турли ферментлар, химикатлар, дезинфекцияловчи ва ювиш воситалари, ўраш материаллари, бир марталик идишлар харажатлари киради.

Юқоридагилардан ташқари сут саноатида қуйидаги харажат моддалари ҳам мавжуд:

- технологик мақсадлар учун ёқилғи ва энергия;
- ишлаб чиқариш ходимларининг асосий иш ҳақи;
- ишлаб чиқариш ходимларининг қўшимча иш ҳақи;
- ижтимоий суғурта ва таъминотга ажратмалар;
- машина ва ускуналарни асраш ва ишлатиш харажатлари;
- умумишлаб чиқариш харажатлари;
- бракдан йўқотишлар (тайёр маҳсулот таннархига олиб борилган, ҳали қайтарилмаган бракдан олинган йўқотишлар);
- бошқа ишлаб чиқариш харажатлари.

Харажатларни умумлаштириш усули (оддий усул)да маҳсулот таннархи маҳсулотнинг алоҳида қисмлари ёки уларни тайёрлаш жараёни бўйича аниқланади. Бу усул, одатда, бир хил маҳсулот ишлаб чиқарилганда қўлланилади.

Қўшимча маҳсулотга харажатларни чиқариб ташлаш усули шундан иборатки, бунда ишлаб чиқаришдан олинадиган маҳсулотлар асосий, қўшимча ва

ёндешларга бўлинади. Асосий маҳсулот таннархини аниқлаш учун қўшимча маҳсулотлар ва чиқиндилар олдиндан белгиланган баҳолар бўйича умумий харажатлардан чиқариб ташланади.

Харажатларнинг мутаносиб тақсимлаш усули маҳсулотларнинг бир неча турини бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқариш шарти билан маҳсулот таннархини калькуляция қилиш учун қўлланилади, уларга харажатларни бевосита киритиб бўлмайди. Ушбу усулга асосан аралаш маҳсулотлар ишлаб чиқаришда қўлланилади. Харажатлар ҳисоби ишлаб чиқиладиган маҳсулотлар гуруҳи бўйича ташкил этилади, гуруҳлар ичидаги харажатлар эса иқтисодий жиҳатдан асосланган, баъзида мутаносиб равишда маҳсулотларнинг алоҳида турларига тақсимланади.

Калькуляция қилишнинг аралаш усули юқорида санаб ўтилган усулларнинг ҳар бирини алоҳида қўллаш имкони бўлмаса ёки маҳсулот таннархини асосли ҳисобга олиш таъминланса, уларнинг бир нечасини ўзаро бирикувини ифодалайди.

Маҳсулот таннархини ҳисобдан чиқаришда калькуляцион бирликни аниқ белгилаш муҳим масала ҳисобланади.

Калькуляция бирлиги - бу калькуляция объекти ўлчовидир. Уни танлаш маҳсулотни тайёрлаш хусусиятлари, номенклатура кенглиги, ўлчашда қўлланидиган бирликлар, амалдаги андозалар ва ишлаб чиқиладиган маҳсулотнинг техник шартларига боғлиқ бўлади.

Калькуляция объектларини белгилашда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар турларига мувофиқ уларнинг номи, ёғлилик даражаси ва идишнинг турига қаралади. Масалан, бир литр сифимдаги қоғоз идишдаги 3,2%лик ёғлиликка эга сут, 0,5 литр сифимдаги полиэтилен идишдаги 20%лик ёғлиликдаги сметана, 250 г. оғирликдаги ўрама қоғозли ёғсизлантирилган творог ва ҳ.к.

Амалий фаолиятда ишлаб чиқариш корхоналари калькуляция бирликларнинг қуйидаги гуруҳларидан фойдаланадилар:

- табиий бирликлар - доналар, килограмм, тонна, метр, куб метр, киловатт-соат ва ҳ.к.;
- шартли-табиий бирликлар — консервалар (қуюлтирилган сут) 100 шартли банкалари ва ҳ.к.;
- фойдаланиладиган (эксплуатацион) бирликлар
- қувват, маҳсулдорлик ва ҳ.к.;
- ишлар бирликлари - ташиб келтирилган юкнинг бир тоннаси, йўл қопламасининг юз метри ва ҳ.к.;
- вақт бирликлари - машина-кун, машина-соат, норма-соат ва ҳ.к.

Хулоса қилганимизда, корхонанинг самарали фаолият юритишида бошқарув ҳисоби тизимида харажатлар ҳисобини тўғри ташкил этиш ва маҳсулот таннархини калькуляциялашнинг прогрессив усуллари қўллаш муҳим аҳамиятга эгадир.

МАВЗУНИ ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Бюджетлаштириш жараёнини самарали ташкил этишда харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляциялаш усуллари қандай аҳамиятга эга?
2. Корхоналарда харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усуллари қандай таснифланади?
3. Маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг норматив усули қандай хусусиятларга эга?
4. Харажатлар ҳисобининг буюртмали усулининг қандай ижобий ва салбий жиҳатлари мавжуд?
5. Жараёнли усулга изоҳ беринг.
6. Тўлиқ таннарх ва чекланган таннарх (маржинал усул) бўйича харажатлар ҳисобини ташкил этиш қандай ўзига хос хусусиятларга эга?
7. Калькуляция бирлигига таъриф беринг.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

Куйидаги таянч сўз ва ибораларга тушунчангизни ёзинг:

- o харажатлар ҳисоби;
- o таннарх калькуляцияси;
- o норматив усул;
- o буюртмали усул;
- o жараёнли усул;
- o маржинал усул;
- o тўлиқ таннах;
- o калькуляция бирлиги;
- o калькуляция объекти.

2.3. Корхонада трансферт баҳоларни бюджетлаштириш

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг фаолиятини самарали бюджетлаштириш сотиладиган маҳсулотлар (товарлар, хизматлар)га илмий асосланган трансферт баҳо сиёсатини ишлаб чиқиш бошқарув ҳисобининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Ўз маҳсулотини ишлаб чиқара бошлашидан аввал ҳар бир қорхона қанча фойда олиши мумкинлигини режалаштиради. Корхона фойдаси, одатда, асосан икки кўрсаткичга боғлиқ: маҳсулот баҳоси ва уни ишлаб чиқаришга сарфланадиган ҳақиқий харажатлар.

Корхоналарда трансферт баҳони шакллантириш ва бошқариш бўйича тезкор қарорлар қабул қилишда функционал блокларнинг ўзаро алоқасини билиш муҳим аҳамиятга эга (2.3.-чизма.).

2.3.-чизма. Корхона бошқарув тизимида баҳони шакллантириш бўйича функционал блокларнинг ўзаро алоқаси

Чизмадан кўриниб турибдики, баҳонинг шаклланиши нафақат ички омиллардан, балки ташқи муҳит таъсирига ҳам боғлиқдир.

Ташқи муҳитдаги қуйидаги макродаражадаги ўзгаришлар корхона даражасида баҳони шакллантиришга шубҳасиз таъсир кўрсатади:

1. *Иқтисодиётдаги ўсиш ва пасайиш* (ҳар қандай маҳсулотга бўлган эҳтиёж аҳолининг реал даромадлари, инвестиция фаоллиги, давлат харажатлари, кредит олиш ва уни қайтаришга имкониятлари, баҳоларнинг ўзгаришига боғлиқ). Шу сабабли ташқи муҳитни таҳлил қилиш корхонани баҳолаш учун бошланғич нуқта ва қадам бўлиб ҳисобланади;

2. *Табиий ресурсларга яқинлик ва уларнинг заҳирасига эга бўлиш* нафақат маҳсулот етиштирувчи, балки қайта ишловчи корхоналарни стратегик ривожлантириш учун муҳим аҳамиятга эга;

3. *Сиёсат ва ҳуқуқ*. Корхонанинг фаолият юртишида давлатнинг иқтисодий барқарорлиги, турли хил мулк эгаларининг ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилинганлиги, солиқ қонунчилигининг ўзгариб ту-

риши, божхона ҳуқуқи каби омиллар ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга;

4. *Демография.* Корхона жойлашган ҳудуддаги аҳолининг сони ва таркиби унинг фаолиятига жуда ҳам боғлиқдир. Агар ҳудудда туғилиш даражаси юқори бўлса, болалар ассортиментига талаб катта бўлади ёки катта ёшдаги аҳолининг ҳиссасига қараб уларнинг талабидаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш зарур бўлса, корхона шу бозорга қараб мўлжал олиши зарур;

5. *Ижтимоий-маданий муҳит.* Жамиятнинг иқтисодий фаровонлиги ошиб бориши билан унда иқтисодий хавфсизликни таъминлашга, аҳолининг кам таъминланган ва ишсиз қатламларини ҳимоя қилишга эҳтиёж ошиб боради.

Баҳо сиёсати масаласи бўйича молиячи ва маркетологлар ўртасидаги баҳога нисбатан икки муқобил ёндашув - харажатлар ва қиймат ёндашувлари ҳамда уларни корхона амалиётига татбиқ этиш соҳасида баҳс-мунозара келиб чиқади.

Уларнинг моҳиятини ва ўзаро боғлиқлигини 2.4.-чизма ёрдамида тасвирлаш мумкин.

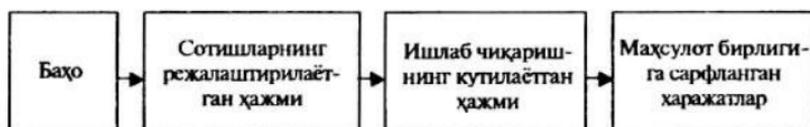
Т/н	Харажатлар асосидаги ёндашув	Қиймат ёндашуви
1.	<i>Маҳсулот</i> ↓	<i>Харидорлар</i> ↓
2.	<i>Технология</i> ↓	<i>Қийматликлар</i> ↓
3.	<i>Харажатлар</i> ↓	<i>Баҳо</i> ↓
4.	<i>Баҳо</i> ↓	<i>Харажатлар</i> ↓
5.	<i>Қийматликлар</i> ↓	<i>Технология</i> ↓
6.	<i>Харидорлар</i> ←	<i>Маҳсулот</i> ←

2.4.-чизма. Баҳони шакллантиришга ёндашувлар

Баҳога нисбатан харажатлар ёндашуви энг синалган ва ишончли ёндашувдир. Унинг асосида реал категория ётади, бу - маҳсулот ишлаб чиқарилиши ва сотилишига сарфланадиган корхона харажатларидир. Бу харажатлар маҳсулот ишлаб чиқаришга ва сотишга қилинган ҳақиқий харажатлар категорияси орқали

ифодаланеди ва бухгалтерияда дастлабки ҳужжатлар билан тасдиқланган бўлади.

Бунинг устига, маълум даражада бу ёндашувнинг нуфузи иқтисодий назарияда қўллаб-қувватланиши билан боғлиқ, чунки, маҳсулотлар ўртасида харажатларни тўғри тақсимлаш, таннархни шакллантириш ва бошқариш баҳони корхона учун нафтлилик нуқтаи-назаридан даромад олиш манбаига айлантиради (2.5.-чизма.).

2.5.-чизма. Бозор иқтисодиёти шароитида баҳо ва харажатлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик

Маҳсулот сотишда баҳо даражасини сотишнинг тахминий ҳажми ва шунга мос ишлаб чиқаришнинг тахминий миқёси белгилайди. Шу билан бирга, бошқарув ҳисоби эътироф этадики, маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришнинг умумий харажатлари ҳажми бевосита ишлаб чиқариш миқёсига боғлиқ. Ишлаб чиқариш харажатларининг ўсиши билан бир буюмга тўғри келадиган доимий харажатлар суммаси ва ишлаб чиқаришга сарфланадиган ўртача харажатлар ҳажми ҳам ўсади. Бинобарин, удабурон менежер баҳони белгилаётганда харажатлар усули асосида ёки рақобатчилар томонидан баҳо бўйича қабул қилинган қарорлар таъсири остида пассив баҳо белгилаш йўлини танламаслиги лозим.

Энг оқилона ёндашув - баҳони шакллантиришга фаол ёндашув бўлиб, бунда баҳони бошқариш орқали сотишларнинг зарур ҳажмига мос келувчи ўртача харажатлар ҳажмига эришилади, бу эса корхонани фойдалиликнинг кутилаётган даражасига олиб чиқади.

Баҳони шакллантиришга фаол ёндашув мантиқи-га ўхшаш масалаларни куйидагича таърифлаш мум-

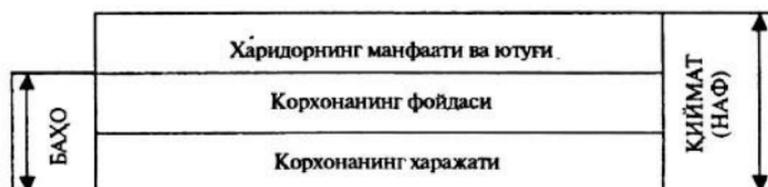
кин: “Энг паст баҳода сотиладиган товарлар миқдорини катта миқдордаги фойда олиш учун қанчагача оширишимиз керак?” ёки “Сотиладиган товарларнинг қанча миқдорини юқорироқ баҳода кўпроқ фойда олиш учун қурбон қилишимиз керак?”.

Айнан мана шундай ёндашув “заиф” бозорларда (яъни, талаб пасайиб борувчи бозорларда) ёки “кучли” бозорларда (яъни, талаб ортиб борувчи бозорларда жуда юқори баҳолар харажат ёндашувини жиддий камчилигини четлаб ўтиш имконини беради).

Шуни таъкидлаш жоизки, баҳони шакллантиришга харажатли ёндашувдан воз кечиш корхона менежерларига осон бўлмайди, чунки улар ишлаб чиқаришга янги маҳсулот учун инвестиция қилиш ва баҳони шакллантириш бўйича қарорлар қабул қилингунча, кутилаётган фойдани аниқлашни талаб этадилар.

Лойиҳалаштирилаётган янги маҳсулот замонавий техник даражага мос келувчи ўлчамлар ва хоссаларга эга бўлиши, конструкторлик хизматлари, технологлар, молия-иқтисодий бўлим ва бухгалтерияда техник-иқтисодий асоснома (ТИА) билан тасдиқланган бўлиши лозим. Шу босқичнинг ўзида баҳо аниқланади, у харажатларнинг ўрнини тўлдириши ва инвестицияларни зарурий даражада қоплаши керак. Шундан сўнггина маркетинглар (агар шундай мутахассислар бор бўлса) маҳсулот сотиш ҳажмини аниқлайдилар. Улар маҳсулот сотишни ташкил этиш, маҳсулот хоссаси ва сифатига харидорларни ишонтиришга интиладилар. Агар бундай “тарғибот” натижалари ижобий натижа бермаса, корхона раҳбарияти одатда баҳони пасайтириш таклифи ҳисобига вазиятни сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Бундай шароитда, одатда, харидорлар бозорда устунлик қиладиган вазият юзага келади. Бунда айнан улар ўз шартларини қўядилар ва баҳони янада пасайтиришга эришадилар.

Юқоридагилардан шундай хулоса келиб чиқадики, баҳони шакллантиришга харажатли ёндашувга мўлжал қилиб муваффақиятга эришиш ғоят мушкул. Бундай шароитда баҳога қийматли ёндашувга кўпроқ эътибор бериш лозим (2.6.-чизма.).

2.6.-чизма. Баҳони шакллантиришга қийматли ёндашув

Баҳога нисбатан қийматли ёндашувнинг вазифаси корхона мижозларининг рағбатлантирилишидан иборат эмас. Бундай натижага баҳога катта чегирмалар бериш ҳисобига ҳам эришиш мумкин. Лекин, қийматли ёндашув, корхона учун сотишлар ҳажмини тобора авж олиши ҳисобига эмас, балки “қиймат - харажатлар” нисбатининг мутаносиблигига эришиш ҳисобига фойда олишни таъминлаши керак.

Одатда, баҳони шаклланиши меҳнат бозорида рақобатда бўлган бошқа корхоналар таъсирига ҳам боғлиқ. Шу боис, корхонанинг баҳо сиёсати бухгалтерлар, молиячилар, маркетинглар, менежерлар ва бозорни ўрганувчи ахборот хизматчиларининг доимий ҳамкорлиги натижасида туғилади ва такомиллашади. Бундай шароитда баҳо сиёсатини шакллантириш корхонага фойда, харидорга эса кўпроқ наф келтириши лозим.

Баҳони шакллантиришда маҳсулотни зарарсиз сотилишини белгилаш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун маҳсулотни зарарсиз сотиш баҳосини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаймиз: (2.3.1.).

$$\text{Зарарсизлик баҳоси} = \frac{\text{Остонавий тушум}}{\text{Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми}}$$

Юқорида таъкидланган зарарсизлик баҳосини аниқлаш учун қуйидаги мисолдан фойдаланамиз.

1-мисол. Корхона бир хил товар ишлаб чиқаради ва сотади.

Қуйида унинг фаолиятини изоҳлайдиган маълумотлар келтирилган.

Сотишдан олинадиган тушум, сўм	470000
Ўзгарувчан харажатлар, сўм	280000
Маржинал даромад, сўм	190000
Доимий харажатлар, сўм	115000
Операцион фойда, сўм	75000
Ишлаб чиқарган маҳсулот ҳажми, дона	250

Биринчи навбатда, остонавий тушумни белгилаб олиш учун қуйидагича ҳисоб-китоблар қилинади:

1. Маржинал даромад катталигини топамиз:

$$470000 - 280000 = 190000 \quad (2.3.2.)$$

3. Маржинал даромад коэффициентини чиқариб ташлаймиз:

$$190000 : 470000 = 0,4 \quad (2.3.3.)$$

4. Остонавий тушум (зарарсизлик нуқтаси)ни аниқлаймиз

$$115000 : 0,4 = 287500 \quad (2.3.4.)$$

Остонавий тушумни ҳисоблаб топгач, унинг ёрдамида маҳсулотни зарарсиз сотиш баҳосини аниқлаш мумкин:

$$287500 : 250 \text{ дона} = 1150 \text{ сўм} \quad (2.3.5.)$$

Демак, маҳсулотни бир бирлигини сотиш баҳоси $470000 : 250 \text{ дона} = 1880$ сўм бўлса, бир бирликка тўғри келадиган фойда суммаси 730 сўмни ташкил этади.

Зарарсизлик баҳоси формуласи маҳсулотнинг белгиланган ҳажмини сотиш жараёнида фойданинг маълум даражасига эришиш учун сотишнинг зарарсиз баҳосини аниқлашга имкон беради.

Баҳо ишлаб чиқариш билан боғлиқ барча харажатларни қоплаши ва корхонага фойда келтира бош-

лашига имкон бериш учун уни сотиладиган маҳсулотга қандай белгилаш лозим? Бу саволга жавоб бериш учун қуйидаги мисолдан фойдаланамиз.

2-мисол. Корхона 5000 дона маҳсулот сотишни режалаштирган, бир бирлик маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш учун сарфланган ўзгарувчан харажатлар 1600 сўмни ташкил этади Доимий харажатлар - 2000000 сўм. Корхона 3000000 сўм миқдориди фойда олишни мўлжаллаган. Маҳсулотни қандай баҳода сотиш керак?

1. Дастлаб, маржинал даромад ҳажмини аниқлаймиз. Бунинг учун доимий харажатларга фойданинг режалаштирилган ҳажмини қўшамиз.

$$2000000 \text{ сўм} + 3000000 \text{ сўм} = 5000000 \text{ сўм} \quad (2.3.6.)$$

2. Бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган маржинал даромад суммасини топиш учун ялпи маржинал даромад суммасини сотиладиган маҳсулотлар миқдорига бўламиз:

$$5000000 \text{ сўм} : 5000 \text{ дона} = 1000 \text{ сўм} \quad (2.3.7.)$$

3. Маҳсулот бирлиги баҳосини аниқлаш учун ўзгарувчан харажатлар орқали ҳисобланган маржинал даромад суммасига доимий харажатлар ва фойдани қўшиш натижасида аниқланган маржинал даромад суммасини йиғиб топамиз:

$$1600 \text{ сўм} + 1000 \text{ сўм} = 2600 \text{ сўм} \quad (2.3.8.)$$

Трансферт баҳолар механизмини ишлаб чиқиш ҳам корхона баҳо сиёсатининг таркибий қисми ҳисобланади.

Трансферт баҳо - бу корхона ичида бир жавобгарлик марказидан бошқа жавобгарлик марказига ўтказиладиган маҳсулот (материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар, тайёр маҳсулотлар) ёки хизматлар баҳосини аниқлаш учун фойдаланиладиган баҳодир.

Трансферт баҳони аниқлаш ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг мавжуд: марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган шакллариға боғлиқ бўлади.

Ишлаб чиқариш марказлаштирилган ҳолда ташкил этилган шароитда жавобгарлик марказлари ўрта-сида маҳсулот ва хизматлар алмашинуви кўпроқ ҳақиқий (норматив) таннарх асосида амалга оширилади.

Марказлаштирилмаган ҳолда ташкил этилган ишлаб чиқаришларда жавобгарлик марказлари нисбатан мустақил бўлиб, корхона ичидаги узатув (топшириш) баҳоси ҳар бир бўлинма фойдасининг аниқ ва ишончли кўрсаткичини аниқлаш имкониятига эга бўлиши назарда тутилган ҳолда ўрнатилган бўлиши керак. Корхона ичидаги узатув (топшириш) баҳосини танлаш нафақат бўлинма фаолияти натижаларини аниқлаш учун, балки “қандай қилиб ишлаб чиқариш ва сотиб олиш”, “сотиш ва бундан кейин ишлов бериш” каби саволлар бўйича қарорлар қабул қилиш пайтида катта аҳамият касб этади.

Трансферт баҳони белгилаш қуйидаги асосий талабларга жавоб бермоғи керак:

- ишлаб чиқариш корхонасининг пировард мақсадига эришишини ва алоҳида бўлинмалар мақсадларини корхонанинг умумий мақсадлари билан уйғун ҳолда бирикиб кетишини таъминлаш;

- бошқарувнинг турли даражаларида менежерлар учун мослашувчан ва бир хилда бўлиш.;

- марказлаштирилмаган ҳолда бошқариш шароитида сотувчи ва харидор бўлинмалар раҳбарларига уларнинг мустақиллигини сақлаб қолишга имкон туғдириши керак;

- ички ва ташқи бозорларнинг ўзгарувчан шароитларини тез илғаб олиш, фойдани самарали соҳаларга йўналтириш имконини бериш. Масалан, юқори фойдани солиқлардан имтиёзлар мавжуд бўлган соҳаларга, юқори бўлмаган фойдани эса солиқлари юқори бўлган соҳаларга йўналтириш лозим;

- амалдаги қонунлар талаблари асосида шакллантирилиши ва уларга мос келиши.

Корхонанинг ички бўлинмалари ўртасидаги маҳсулотларни трансферт баҳоларини белгилашнинг қуйидаги усуллари мавжуд:

- бозор баҳоси;
- тўлиқ таннарх плюс фойда (тўлиқ таннархдан % сифатида);
- ўзгарувчан харажатлар плюс фойда (ўзгарувчан харажатлардан % сифатида);
- томонларнинг ўзаро келишуви асосидаги шартномавий баҳо;
- тўлиқ ёки қисқартирилган таннарх.

Афсуски, бошқарувчиларни ҳам, бўлинма-сотувчини ҳам, бўлинма-харидорни ҳам талабини бирдай қониқтирадиган ягона трансферт баҳо мавжуд эмас. Амалиётда корхоналарнинг бир қисми шартномавий бозор баҳосидан трансферт баҳо сифатида фойдаланади, бошқа бир қисми эса «тўлиқ таннарх плюс фойда» усулидан фойдаланишни афзал билади.

Маҳсулот ёки хизматларнинг *шартномавий бозор баҳоси* ҳажми қулай трансферт баҳо ҳисобланади, чунки бу баҳо ҳар бир марказнинг фойдасини мустақил хўжалик бирлиги сифатида қараб чиқиш имкониятини яратади.

Агар ташқи бозорда баҳо анча аниқ бўлса (масалан, янги маҳсулот турига муқобил товарлар бозори бўлмаганда ва баҳо олдиндан белгиланмаган бўлса), унда «тўлиқ таннарх плюс фойда» яъни тўлиқ таннархдан фоиз сифатида олинган баҳони қўллаш лозим бўлади, чунки бундай баҳо бозор баҳосига яқин ҳисобланади ва бўлинмалар фаолияти камчиликларини аниқлашга имкон туғдиради.

Баҳога устама белгилаш вақтида бутун корхонани фойдалилик коэффицентини эмас, балки мазкур бўлинманинг харажатлари хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Амалиётда фойда кўпинча молиявий қўйилмалардан олинган даромад сифатида ҳисобла-

нади ҳамда белгиланган режа кўрсаткичи билан солиштирилиб борилади. Агар трансферт баҳо сифатида «смета таннархи плюс устама баҳо»дан фойдаланилса, хомашё, материаллар, хизматлар ва иш ҳақи миқдорлари баҳосининг ўзгаришларига тузатишлар киритадиган қоидага амал қилиш зарур.

Амалиётда трансферт баҳо *ҳақиқий таннарх плюс қўшимча фойда тарзида* белгиланиши ҳам мумкин. Мазкур усулдан менежерлар ўз бўлинмаларида маблағлар харажати учун жавобгар бўлган жойларда қўлланилади. Бироқ бу усул маблағларни тежаш имкониятини пасайтиради яъни ҳақиқий таннарх қанча юқори бўлса, бўлинма-сотувчи сотиш баҳосини шунча баланд белгилайди.

Шуни назарда тутиш зарурки, таннарх асосида трансферт баҳоларни белгилаш вақтида корхона таркибига кирувчи бўлинмаларни фойда ёки инвестиция марказлари сифатида эмас, балки харажатлар марказлари сифатида қараб чиқиш лозим. Бундай шароитда ўзгарувчан харажатлар асосида белгиланган трансферт баҳолар самарали ҳисобланади. Ўзгарувчан харажатлар асосида корхона ичидаги топширувлар пайтидаги баҳо усули тўлиқ таннарх асосидаги усулдан корхона заҳираларидан янада самаралироқ фойдаланишни таъминлашга қаратилганлиги билан ажралиб туради.

Хулоса шуки, мослашувчан баҳо сиёсатини юриштиш ва унга таъсир этувчи омилларни чуқур таҳлил қилиш истеъмолчиларни рағбатлантириш ҳамда товар бозоридаги рақобатда устунликка эришиш имконини беради.

МАВЗУНИ ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Бюджетлаштириш самарадорлигини оширишда оқилона трансферт баҳо сиёсатини ишлаб чиқишнинг афзалликлари нимада?

2. Трансферт баҳони шакллантиришга нисбатан харажатлар ва қиймат ёндашувининг қандай ўзига хос хусусиятлари мавжуд?
3. Трансферт баҳосини белгилашда маҳсулотни зарарсиз сотилишини аниқлашнинг аҳамияти нимада?
4. Трансферт баҳони белгилаш қандай талабларга жавоб бериши лозим?
5. Трансферт баҳоларни шакллантиришнинг қандай асосий усуллари мавжуд?

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

- o трансферт баҳо;
- o функционал блоклар;
- o харажатлар ёндашуви;
- o қиймат ёндашуви;
- o фаол ёндашув;
- o бозор баҳоси;
- o тўлиқ таннарх плюс фойда;
- o ўзгарувчан харажатлар плюс фойда;
- o шартномавий баҳо;
- o тўлиқ ёки қисқартирилган таннарх.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.-Т.: “Ўзбекистон” 1992 й. 8-декабрь.
2. “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1996 й. 30-август.
3. “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, 1998 й. 30-август.
4. “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, 1996й. 25-апрель.
5. “Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, 1996й. 25-апрель.
6. Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисоби Миллий Стандартлари. Т.: БМА нашриёти. 1999.
7. Международные стандарты финансовой отчетности.-М.: Аскери - АССА, 1998, 1999.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 6-майдаги «Капитал қурилишда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари тўғрисида»ги Фармони, Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси, 2003 й. 5-сон.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 22 декабрдаги «Хўжалик бошқаруви органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармони, «Халқ сўзи» газетаси, 2003 й, 23-декабрь. 257-сон.
10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 19 апрелдаги «Хусусийлаштирилган корхоналарнинг корпоратив бошқаришни такомиллаштириш бўйича чоралари тўғрисида»ги қарори.-Т.: «Халқ сўзи», 2003 й, 22-апрель.
11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5-февралдаги “Маҳсулот (иш ва хизмат)лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида»ги 54-сонли қарори. (2003 йил 15-октябрдаги 444-сонли қарор асосидаги ўзгартиришлар билан).

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 29-апрелдаги «қимматли қоғозлар иккиламчи бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. //Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси, 2003 й. 5-сон.

13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 й. 2-майдаги «Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни ҳуқуқий ҳимоя қилишни кучайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисидаги» қарори. //Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси, 2003 й. 5-сон.

14. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби.-Т.: «Ўзбекистон» 1997, 329-бет.

15. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.-Т.: «Ўзбекистон» 1997, 120-бет.

16. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари.-Т.: «Ўзбекистон», 1998, 686-бет.

17. Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда».-Т.: «Ўзбекистон», 2000, 352-бет.

18. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман.-Т.: «Ўзбекистон», 2000, 19-бет.

19. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси-халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир.-Т.: «Ўзбекистон», 2000, 30-бет.

20. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. «Халқ сўзи», 183-184-сонлар, 2002 йил 30-август.

21. Абдуллаев Ё. Бозор иқтисодиёти асослари: 100 савол ва жавоб. - Т.: Меҳнат, 1997, 432-бет.

22. Абдукаримов И.Т. ва бошқ. Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили.-Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2001, 256-бет.

23. Акрамов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили.-Т.: Молия нашриёти, 2003, 224-бет.

24. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа.-М.: Финансы и статистика, 1994, стр. 228.

25. Бакаев А.С. Основные направления развития бухгалтерского учета в России. //Бухгалтерский учет, 2001, №3.

26. Барнгольд С.Б., Хорин А.Н. Повысить информативность отчетности. // Бухгалтерский учет, 1996, №2.

27. Безруких П.С. Бухгалтерский учет. Учебник.-М.: Бухгалтерский учет, 2000, стр. 576.

28. Безруких П.С., Кашаев А.Н., Комиссарова И.П. Учет затрат и калькулирование в промышленности.-М.: Финансы и статистика, 1989, стр. 223.
29. Блейк Дж., Амант О. Европейский бухгалтерский учет. Справочник.-М.: Филин, 1997, стр. 400.
30. Блистер В.И. и др. Научные основы управления кооперативным хозяйством.-М.: Экономика, 1997, стр. 280.
31. Булатова А.С. Экономика. Учебник. -М.: БЕК, 1997, стр. 816
32. Бухалков М.И. Внутрифирменное планирование.-М.: ИНФРА-М, 1999, стр. 392.
33. Ваҳобов А., Иброҳимов А. Молиявий таҳлил. Дарслик.-Т.: «Шарқ», 2002, 224-бет.
34. Ваҳобов А.В. Бозор муносабатларига ўтиш босқичидаги кўп укладли иқтисодиёт унинг такроран ҳосил бўлиши.-Т.: Молия, 2002, 325-бет.
35. Вахрушина М.А. Бухгалтерский управленческий учет. Учебное пособие.-М.: ЗАО Финстатинформ, 1999, стр.359. (перездание 2002 г., стр. 528.)
36. Врублевский Н.Д. Управленческий учет издержек производства: теория и практика. Монография.-М: Финансы и статистика, 2002, стр. 352.
37. Врублевский Н.Д. Построение системы счётов управленческого учета. // «Бухгалтерский учет», 2000, №17.
38. Гадоев Э.Ф., Югай Л.П. Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартини ишлаб чиқиш бўйича тавсиялар.-Т.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси” нашриёт уйи, 1997, 144-бет.
39. Гильде Э.К. Методы учета затрат на производство //«Бухгалтерский учет», 1968, №2.
40. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет.-М.: Аудит, ЮНИТИ. 1997, стр. 556.
41. Думлер С.А. Управление производством и кибернетика.-М.: Машиностроение, 1969, стр. 424.
42. Жебрак М.Х. Курс промышленного учета.-М.: Госстатиздат, 1960, стр. 420.
43. Жуманов О. Бошқариш ҳисоби: Иқтисоди ривожланган мамлакатларнинг тажрибаси //Русчадан муаллифлаштирилган таржима. Т.: 2001, 152-бет.
44. Жуманов О. Фойдаланилмаган имкониятлар. // Иқтисод ва ҳисобот, 1993, 5-сон, 34-35-бетлар.

45. Жўраев А.С. Хўжамкулов Д.Ю., Маматов Б.С. Инвестиция лойиҳалари таҳлили: Ўқув қўлланма.-Т.: Шарқ, 2003, 256-бет.

46. Жўраев Н.Ю., Умиркулов Б.Б. Кичик тадбиркорлик субъектлари бошқарув тизимининг ахборот таъминотини такомиллаштириш.-Т.: 2001, //Материалы международной конференции. “Реформа и развитие бухгалтерского учета и аудита в условиях рыночной экономики Узбекистана”.-изд АБА РУз., стр. 51-52.

47. Ибрагимов А.К., Хидиров М.Б. Ишлаб чиқариш харажатлари аудитини такомиллаштириш.-Т.: // «Ўзбекистон банк тизимини эркинлаштиришнинг долзарб масалалари ва жаҳон тажрибаси» мавзuidaги халқаро илмий-амалий конференция материаллари, Молия, 2000, 33-34-бетлар.

48. Ивашкевич В.Б. Управленческий учет в информационной системе предприятия.-М.: // «Бухгалтерский учет», № 4, 1999.

49. Индина Е. Роль внутрифирменных стандартов аудита в системе нормативного регулирования аудиторской деятельности.-Т.: // Рынок ценных бумаг, №7, 2002.

50. Ибрагимов А.К. Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоби, аудити ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархини аниқлашни такомиллаштириш.-Т.: ЎЗР БМА, докторлик диссертацияси автореферати, 2002.

51. Иткин Ю.М., Сотиволдиев А.С. Ўзбекистон Республикаси “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги қонунига шарҳлар. // Бозор, пул ва кредит. 1997, 3-сон.

52. Йўлдошев З., қосимов М. Макроиктисодиёт асослари. Ўқув қўлланма.-Т.: Ўзбекистон, 1994, 170-бет.

53. Каримов А.А. Бошқарув ҳисобини ташкил этиш услублари.-Т.: ГМИ нашр. 2002 й, //“Ўзбекистонда бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари асосида янги сўтлар режасини амалиётга жорий этиш муаммолари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. 128-129-бетлар.

54. Керимов В.Э. Организационные модели управленческого учета на производственных предприятиях.-М.: МАКС Пресс, 2000, 320-стр. //Реформирование бухгалтерского учета в соответствии с международными стандартами: Материалы научно-практической конференции «Татуровские чтения», стр. 96-100.

55. Карпова Т.П. Основы управленческого учета. Учебное пособие.- М.: ИНФРА -М, 1997, стр. 172.
56. Керимов В.Э. Организация и методология управленческого учета.-М.: МГУ. им. М.В.Ломоносова, автореферат докторской диссертации, 2001.
57. Кирьянова З.В. Теория бухгалтерского учета. Учебник.- М.: Финансы и статистика, 2000, стр. 192.
58. Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет. Учебное пособие.- М.: ИНФРА-М, 1999, стр. 548 (переиз. 2002, стр. 640.)
59. Кондратова И.Г. Основы управленческого учета. Учебное пособие.-М.: Финансы и статистика, 1998, стр. 144.
60. Кулинина Г.В. Внутренний контроль и аудит.-М.: 2000, стр.256.
61. Ламыкин И.А. Бухгалтерский учет. Учебник.-М.: Финансы, 2000, стр. 520.
62. Ларионова А.Д. Бухгалтерский учет. Учебник.-М.: Проспект, 1999, стр. 392.
63. Лавренчук Е.Н. Совершенствование управленческого учета в строительстве.-М.: автореферат кандидатской диссертации, 2001.
64. Ленквист Р. Учет в системе внутренней информации предприятия.-Упсала.: Швеция, 1994, стр. 120.
65. Макаренко А.П. Теория и история кооперативного движения. Учебное пособие.-М.: ВВЦ Маркетинг, 1999, стр. 328.
66. Маликов Т.С. Молиявий қарор қабул қилиш асослари.-Т.: Шарқ, 1996, 64-бет.
67. Международные стандарты финансовой отчетности. М.: Аске-ри-АССА, 1999, стр. 336.
68. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента.-М.: Дело, 1992, стр. 704.
69. Мудров Э.А. Счётководство для всех родов торговли-Спб.: 1996.
70. Мусаев Ҳ.Н. Иқтисодий ислоҳотлар шароитида - аудит.-Т.: //Бозор, пул ва кредит, 1998, 5-сон. 56-57-бетлар.
71. Мюллендорф Р., Карренбауэр М. Производственный учет.-М.: ЗАО "ФБК-ПРЕСС", 1996, стр. 158.
72. Мюллер Г. Учет: международная перспектива.-М.: Финансы и статистика, 1994, стр. 172.
73. Николаевский Г. Бухгалтерские программы: помощь или головная боль?-Т.: //Журнал налогоплательщика. 2003, №7, стр.55-56.

74. Новодворский В.Д., Хорин А.Н. Доход как учетная категория.-М.: //«Бухгалтерский учет», 1998, №6.
75. Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. Принципы бухгалтерского учета.-М.: Финансы и статистика, 1994, стр. 496.
76. Николаева О.Е., Шишкова Т.В. Управленческий учет. Учебное пособие.-М.: УРСС, 1997, стр. 368.
77. Николаева С.А. Принципы формирования и калькулирования себестоимости.-М.: Аналитика - Пресс, 1997, стр. 142.
78. Палий В.Ф., Вандер Виль Р. Управленческий учет.-М.: Инфра, 1997, стр. 480.
79. Палий В.Ф., Палий В.В. Финансовый учет. Учебное пособие. (2-е изд., перераб. и доп.)-М.: ИДФБК-ПРЕСС, 2001, стр. 672.
80. Пардаев М.Қ. Иқтисодий таҳлил. 1-2 қисм.-Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2001, 256-бет.
81. Панков Д.А. Бухгалтерский учет и анализ в зарубежных стран. Учебное пособие.-М.: ИНФРА - М 1997, стр. 415.
82. Пардаев А.Х. Бошқарув ҳисоби. Ўқув кўлланма. Т.: «Академия» нашриёти. 2002, 176-бет.
83. Пардаев М.Қ. Иқтисодий таҳлил назарияси. Дарслик.-Самарқанд, Зарафшон, 2001, 272-бет.
84. Производственный менеджмент. Учебник. Под ред. С.Д. Ильенковой.-М.: ЮНИТИ - Дана, 2000, стр. 583.
85. Пардаев М.Қ. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида иқтисодий таҳлилнинг назарий ва методологик муаммолари.-Т.: ЎзР. БМА, докторлик диссертацияси автореферати, 2002.
86. Палий В.Ф., Палий В.В. Управленческий учет - новое прочтение внутрихозяйственного расчёта. // “Бухгалтерский учет”, 2000, № 17.
87. Пашигорова Г.И., Савченко О.С. Цели и задачи управленческого учета.-М.: // Бухгалтерский учет. №19, 2000.
88. Петрище Ф.А., Керимов Э.Э. Функционально-стоимостной анализ потребительских свойств товаров.-М.: //Компьютерный аудит. 2001, №4, стр. 200 (стр. 191-193).
89. Пизенгольд М.З. О содержании управленческого учета.-М.: //“Бухгалтерский учет”, 2000, № 19.
90. Рахман З., Шеремет А.Д. Бухгалтерский учет в рыночной экономике.-М.: ИНФРА - М, 1996, стр. 276.
91. Ришар Ж. Бухгалтерский учет: теория, практика.-М.: Финансы и статистика, 2000, стр. 160.

92. Ризақулов А.А., Ибрагимов А.К., Хасанов Б.А., Мама-тов З.Т., Усанов А. Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандарт-лари Т.: 1-2-3 жилдлар. 1994, 320-бет.

93. Санаев Н.С. Қишлоқ хўжалигида бухгалтерия ҳисоби, назорат ва молиялаштиришнинг долзарб масалалари.-Т.: Меҳнат, 2001, 92-бет.

94. Симионов Р.Ю. Вопросы формирования системы управленческого учета в строительстве. Ростов-на-Дону, автореферат кандидатской диссертации, 1999.

95. Соколов Я.В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней.- М.: Аудит ЮНИТИ, 1996, стр. 638.

96. Соколов Я.В. Основы теории бухгалтерского учета.-М.: Финансы и статистика, 2000, стр. 496.

97. Сотиволдиев А.С., Иткин Ю.М. Замонавий бухгалтерия ҳисоби.- Т.: Ўзбекистон БАМА нашр. I-II-жилдлар, 2002, 122-бет.

98. Смирнов В.В. Управленческий учёт на совместных предприятиях.-М.: //Бухгалтерский учёт, № 6, 1991, стр. 25.

99. Соколов Я.В. Управленческий учет: миф или реальность?-М.: //Бухгалтерский учет. №18, 2000.

100. Стоун Т. Управленческий учёт.-М., Финансы и статистика. 1996, стр. 135.

101. Тейлор Ф.У. Менеджмент. Контроллинг, 1992, стр. 186.

102. Тейлор Ф.У. Принципы научного менеджмента. Контроллинг, 1991, стр. 165.

103. Тишкова И.Е., Прищепы А.И. Бухгалтерский учет. Учебник.-Минск.: Вышэйшая школа, 2000, стр. 687.

104. Ткач В.И., Ткач М.В. Международная система учета и отчетности.-М.: Финансы и статистика, 1992, стр. 143.

105. Ткач В.И., Ткач М.В. Управленческий учет: международный опыт.-М.: Финансы и статистика, 1994, стр. 138.

106. Тулаходжаева М. Организация и методы финансового контроля в Республике Узбекистан. - М.: МГУ. им. М.В.Ломоносова, автореферат докторской диссертации, 1998.

107. Ульянов И.П., Попова Л.В. Бухучет. Пособие для бухгалтера и менеджера.-М.: Бизнес-ИНФОРМ, 1999, стр. 294.

108. Умарова М., Эшбоев У., Ахмаджонов К. Бухгалтерия ҳисоби.-Т.: Меҳнат, 1999, 262-бет.

109. Файоль А., Эмерсон Г., Тейлор Ф., Форд Г. Управление - это наука и искусство.-М.: Республика, 1992, стр. 240.

110. Фальцман В.К. Оценка инвестиционных проектов и предприятий.-М.: ТЕИС, 1999, стр. 56.
111. Фролова Д.А. Управленческий учет в России и зарубежом.-М.: МАКС ПРЕСС, 2001, //Реформирование бухгалтерского учета и бухгалтерского образования в соответствии с международными стандартами: Материалы научно-практической конференции «Татуровские чтения», стр. 51-57.
112. Хазанова Л.Э. Математическое моделирование в экономике. Учебное пособие.-М.: БЕК, 1998, стр. 141.
113. Хасанов Б.А. Внутренний аудит в системе управленческого контроля.-М.: //журнал «Аудитор» 2003, №2, (96).
114. Хасанов Б.А. Бошқарув ҳисоби тизимида инвестиция лойиҳалари бўйича қарорлар қабул қилиш.-Т.: //Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси журнали, 2003, 11-12-сонлари.
115. Хасанов Б.А. Функционал-қиймат таҳлил усули-бошқарув ҳисобининг самарали воситаси.-Т.: //«Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси» журнали, 2002, 12-сон.
116. Хасанов Н., Нажбиддинов С.У. Корхона молиявий ҳолатини баҳолаш.-Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 1999, 223-бет.
117. Хасанов Б.А. Бошқарув ҳисоби: назария ва услубиёт.-Т.: Молия, 2003, 247-бет.
118. Хасанов Б.А., Бобобеков Б. Бухгалтерия ҳисоби назариясидан кўргазмалар қўлланма. ТМИ. 2000, 95-бет.
119. Хасанов Б.А. Бухгалтерский учет в условиях акционеризации общества.-М.: Изд. Российского общества «Знание» в книге «Бухгалтерский учет и анализ хозяйственной деятельности в условиях рыночной экономики», 1992.
120. Хозяева С.Г. Бухгалтерский учет на промышленных предприятиях потребительской кооперации. Учебник.-М.: Экономика, 1990, стр. 159.
121. Хорнгрен Ч.Т., Фостер Дж. Бухгалтерский учет: управленческий аспект.-М.: Финансы и статистика, 1995, стр. 415.
122. Хошимов Б.А. Развитие бухгалтерского учета на основе международных стандартов в Республике Узбекистан. ИЭР., Вашингтон, 1996, стр. 124.
123. Хошимов А.А. Корпоратив бошқарув шаклидаги тузилмаларнинг ривожланиш истиқболлари.-Т.: ТДТУ, автореферат кандидатской диссертации, 2002.
124. Хеддервик К. Финансово-экономический анализ деятельности предприятий.-М.: Финансы и статистика, 1996, стр. 192.

125. Шадилова С.Н. Бухгалтерский учет для всех. Учебное пособие. -М.: АО "ДИС". 1995, стр. 231.
126. Шарифхўжаев М., Абдуллаев ©. Менежмент. Дарслик.-Т.: Ўқитувчи, 2001, 704-бет.
127. Шанк Дж., Гавиндараджан В. Стратегическое управление затратами.-М.: ЗАО Бизнес микро, 1999, стр. 278.
128. Шеремет А.Д., Аксененко А.Ф. Учет, контроль и анализ деятельности предприятий в условиях новых форм хозяйствования.-М.: 1991, стр. 237.
129. Шеремет А.Д. Управленческий учет.-М.: ФБК-ПРЕСС, 1999, стр. 512.
130. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С., Негашев Е.В. Методика финансового анализа.-М.: ИНФРА-М, 2000, стр. 208.
131. Шим Дж, Сигел Дж. Методы управления стоимостью и анализа затрат.-М.: «Филин», 1996, стр. 172.
132. Щиборщ К.В. Бюджетирование деятельности промышленных предприятий России.-М.: Издательство «Дело и Сервис», 2001, стр. 544.
133. Шнейдман Л.З. Рекомендации по переходу на новый план счётов.-М.: Бухгалтерский учет, 2000, стр. 96.
134. Энтони Р., Дж. Рис. Учет: ситуации и примеры.-М.: Финансы и статистика, 1993, стр. 348.
135. Юлдашев С.Ш. Бухгалтерия ҳисобининг батафсил модули.-Т.: "Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси" нашриёти, 1998, 156-бет.
136. Юлдашев С.Ш., Мухаммад С.У., Хашимов Б.А. Основы бухгалтерского учета (на основе международных стандартов и стандартов бухгалтерского учета Республики Узбекистан), Вашингтон. 1996, стр. 312.
137. Яругова А. Управленческий учет: опыт экономики развитых стран.-М.: Финансы и статистика, 1991, стр. 247.
138. Ўзбекистон Республикасида 2001 йил январ-декабрида ички савдо бўйича асосий кўрсаткичлар. Статистик бюллетень, II-қисм, Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги, Т.: 2002, (2-бет).
139. Қодирхонов С.Б. Саноат корхоналарида бухгалтерия ҳисоби.- Т.: Ўзбекистон. 1993, 360-бет.
140. Қодирхонов С.Б., Жуманиёзов К., Қодирхонов Н. Чет эл фирмаларида бошқарув ҳисобини юритиш асослари.-Т.:1995, 160-бет.

141. Қодирхонов С.Б., Жуманиёзов К. Чет эл фирмаларида молиявий ҳисоб.-Т.: Иқтисод ва ҳисобот, 1994, 9-12-сонлар, 25-27-бетлар.

142. Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари.-Т.: Молия, 2003, 332-бет.

143. Фуломова Ф.Ғ. Бухгалтерия ҳисоби бўйича амалий қўлланма. 4-чиқариш.-Т.: 1999, 144-бет.

144. Фуломов С.С. Бозор иқтисодиёти ва ишбилармонлик.-Т.: Билим жамияти, 1992, 118-бет.

145. Anderson, Sollenberger "Managerial Accounting" College Division South-Western Publishing Co., 1992.

146. Antony P.H. Planning and Control Systems. St. Framework for Analysis. Boston, Massachusetts, Harvard University Press, 1965.

147. Borner D. Direct costing als System der Munhen, 1961.

148. Hese H. Manufacturing. Capital Costs, Profits and Dividends. - The Ingenering Magazine - vol. 26. № 3.

149. Horngren, Foster "Cost Accounting", Prentice Hall.

150. Skousen, Landenderfer, Albrecht "Financial Accounting" College Division South-Western Publishing Co., 1991.

Иловалар

1-илова

Режалаштирилган материал харажатлари бюджетнинг шахматли текшириш жадвали, минг сўм

Калькуляция моддалари	Хомашё ва асосий материаллар	Ердамчи матери- аллар	Энерги- я	Асосий иш ҳақи	Ижтимоий сўғурта ва таъминот ажратмалари	Асосий воситалар ва НМАларнинг эскириши	Бошқа харажатлар	Жами харажатлар	Ердамчи ишлаб чиқариш харажатлари	Ҳамма харажатлар
1. Хомашё ва материал- лар, ярим тайёр маҳсулотлар (чиқинди- лар ҳисобга олинган)	670	12	—	—	—	—	—	682	35	717
2. Технология мақсадла- рига сарфланадиган ёқилги ва энергия	—	—	17	—	—	—	—	17	—	17
3. Ходимларнинг асосий иш ҳақи	—	—	—	338	—	—	—	338	—	338
4. Ижтимоий сўғурта ва таъминот ажратмалари	—	—	—	—	163	—	—	163	—	163
5. Ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва ўзлашти- ришга сарфланган харажатлари	6	7	—	25	11	—	12	61	—	61
6. Машина ва ускуна- ларни ишлатиш харажатлари	—	27	35	63	27	50	33	235	68	303
7. Умумишлаб чиқариш харажатлари	—	2 7	2 7	53 58	21 26	18 23	24 27	120 148	30 35	150 183
8. Давр харажатлари	—	2 7	1 6	88 93	34 39	15 20	40 45	180 210	20 25	200 235
9. Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари	—	—	—	—	—	—	23 28	23 28	—	23 28
10. Жами харажатлар	621 676	55 60	45 65	505 577	294 266	78 93	112 145	1600 1882	140 163	1740 2045
11. Ердамчи ишлаб чиқариш харажатлари	19 24	8 13	22 27	55 60	21 26	8 13	7 12	140	—	—
12. Ҳамма харажатлар	640	43	67	560	215	86	129	1740	—	—

**“Тошкентсўт” акционерлик жамияти бўйича 2001 йилга
бюджетлаштирилган тахминий баланс, минг сўм**

Актив		Пассив							
Актив моддалари	Хақ	Кирим	Чиқим	Режа	Пассив моддалари	Хақ	Кирим	Чиқим	Режа
1	2	3	4	5=2+3-4	6	7	8	9	10=7-8+9
1. Оборотдан ташқари активлар:	515365	93346,8	160261	521283	1. Ҳзлик маблағлари	450824	688494	226	459370
1.1. Асосий воситалар	480312	-	134052	419092	1.1. Устав капитали	105735	-	-	105735
1.2. Капитал қўйилмалар	26209	-	26209	-	1.2. Ҳттан йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (зарари)	-	160272	345272	185000
1.3. Бошқалар	8844	93346,8	-	102190,8	1.3. Мақсадли тушум ва фондлар	115853	-	226	116079
2. Оборот активлари	457017	116209	475521	816329	1.4. Бошқалар	389508	343222	-	46286
2.1. Хомашё ва материаллар	191985	31088	-	160897	2. Мажбурийтлар	521558	62281	419155	878242
2.2. Тугалланмаган ишлаб чиқариш	-	-	-	-	2.1. Ҳзоқ муддатли қарз маблағлари	153612	35429	-	118183
2.3. Тайёр маҳсулот	39964	28706	-	11258	2.2. Қисқа муддатли кредитлар	30000	25000	-	5000
2.4. Товарлар	59	-	19	78	Кредиторлар:	-	-	-	-

2-шлованинг давоми

1	2	3	4	5=2+3-4	6	7	8	9	10=7-8+9
2.5. Келгуси давр харажатлари	17743	316228		333971	- мол етазиб берувчилар	307902		394684	702586
2.6. Пул маблағлари	3167		1257	4424	- меҳнат ҳақи бўйича	3243		6085	9328
2.7. Валюта маблағлари	-	-	-	-	- бюджет билан	8369		14361	22730
2.8. Қисқа муддатли молиявий қўйилмалар	-	-	-	-	- бюджетдан ташқари фондлар билан				
Харидорлардан олинандиган дебиторлик қарзлари	157011	56415		100596	- ижтимоий сугурта ва таъминот бўйича қарзлар	2784	1852		932
Таъсисчилар билан ҳисоблашишлар	15782	-	-	15782	Бошқа мажбуриятлар	15458		4025	19483
Бошқалар	31306		158017	189323					
Жами (1+2)	972382			1337512	Жами (1+2)	972382			1337612

«Ўзгўштсүтсаннат» давлат акционерлик уюшмаси тизимидаги корхоналарда
2003 йилда сарнғ ва сүт маҳсулотларини ишлаб чиқариш калкуляцияси, минг сўмда

№	Кўрсаткичлар	Сарнғ, килоли	Сарнғ, 200 гр.	Бранза, ёғли	Бранза, ёғсиз	Пишлоқ «Турнст»	Пишлоқ «Дўстлик»	Пишлоқ «Адыгей»	Сүт, 2,5%	Қатик	Ряжен-Кв
1.	Тўғри материал харажатлари	1995954	2006977	888711	386977	883285	834485	740142	90860	53213	96826
2.	Тўғри меҳнат харажатлари:										
	шу жумладан асосий иш хақи	19300	28952	9882	9882	32818	35124	17506	3052	4482	5774
	Тўғри меҳнат харажатлари:	13786	20680	7059	7058	23441	25088	12504	2180	3201	4124
3.	Эғри материал харажатлари	50000	81000	20000	20000	40000	180000	20000	10000	20000	40000
4.	Эғри меҳнат харажатлари	45356	68038	23220	23220	77124	82540	41138	7172	10534	13568
5.	Ишлаб чиқариш характеридаги устама харажатлар:	129982	197135	64914	64914	170612	194731	115972	20953	29748	38567
	шу жумладан, асосий воситалар эскириши	15192	22789	7779	7779	25832	27647	13779	2402	3528	4545
6.	жами: ишлаб чиқариш таннариш	2240592	2382102	1006727	504993	1203839	1335880	934758	132037	117977	194675
7.	Режалаштирилган фойда	112030	238210	100673	100999	60192	164388	93669	26407	23595	38947
8.	Рентабеллик даражаси, %да	5	10	10	20	5	12,3	10	20	20	20
9.	Жами: Ултуржи баҳо	2352622	2620312	1107400	605992	1264031	1500268	1028427	158444	141572	233622
10.	ККС	470524	524062	221480	121198	252806	300054	205685	31689	28314	46724
11.	Жами: Т.ни сотиш баҳоси	2823146	3144374	1328880	727190	1516837	1800322	1234112	190133	169886	280346
12.	Жами: I л./кг.ни сотиш баҳоси	2823	629	1329	727	1517	180	1234	196	175	144

№	Кўрсаткичлар	Просто-кваша 1%-0,5л	Каймоқ 10%-0,5 л	Творог 5% вес.	Творог 5%-250гр	Ёғсиз пишлоқ, 100гр	Ёғсиз творог	Просто кваша 2,5%-0,5л	Просто кваша 2,5% қад.	Каймоқ 50.% қалоқ.	Техник кажин қалоқ.
1.	Тўғри материал харажатлари	53629	311306	375299	379263	392183	247605	92932	91857	1308121	1269760
2.	Тўғри меҳнат харажатлари шу жумладан асосий иш ҳақи	5774	14294	8986	10298	15820	8986	5774	4482	15204	23232
3.	Эғри материал харажатлари	4124	10210	6418	7356	11300	6418	4124	3201	10860	16594
4.	Эғри меҳнат харажатлари	40000	80000	40000	60000	60000	40000	40000	20000	142584	165890
5.	Ишлаб чиқариш характеридаги устама харажатлар	13568	33590	21116	24202	37178	21116	13568	10554	35730	65892
6.	Ишлаб чиқариш характеридаги устама харажатлар	38567	97586	60551	69066	106393	60551	38567	29748	89270	164630
7.	шу жумладан, асосий воситалар эскириши	4545	11252	8986	8105	12453	7072	4545	3528	7200	12800
8.	жами: ишлаб чиқариш таннархи	151538	536776	505952	542829	611574	378258	190841	156621	1590909	1689404
9.	Режалаштирилган фойда	30308	107335	101190	108566	122315	75652	38168	31324	159091	310692
10.	Рентабеллик даражаси, %да	20	20	20	20	20	20	20	20	10	18,4
11.	Жами: Улгуржи баҳо	181846	644131	607142	651395	733889	453910	229009	187945	1750000	2000096
12.	Жами: 1 л/кг-ни сотиш баҳоси	36369	128826	121428	130279	146748	90782	45802	37589	350000	400019
13.	Жами: 1 л/кг-ни сотиш баҳоси	218215	772957	728570	781674	880667	544692	274811	225534	2100000	2400115
14.	Жами: 1 л/кг-ни сотиш баҳоси	112	386	728	195	88	545	142	232	2100	2400

**2003 йил 1-январь ҳолатига Қорақалпоғистон
Республикаси ва вилоятлар бўйича 1 тонна
маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи, минг сўмда**

Маҳсулот-ларнинг номи	Маҳсу-лотнинг ҳақиқий таннархи	Фойда	Улгуржи сотиш баҳоси	Рента-беллик даража-си, %да
Қорақалпоғистон Республикаси				
Мол ёғи	2437	648	3085	26,6
Сут	121	64,5	185,5	53,3
Гўшт,(1-кат. субмаҳсулотлар б-н)	2209	36	2245	1,6
Пахта	326836	2	326838	-
Бугдой	100950	-19884	81066	-19,7
Андижон вилояти				
Мол ёғи	1883	478	1883	25,4
Сут	215	67	282	31,2
Ёғли кичик пишлоқ	12135	383	1618	3,2
Пахта	129759	11434	141193	8,8
Бугдой	61752	18063	79815	29,3
Гуруч	218957	-85297	133660	-39,0
Қашқадарё вилояти				
Мол ёғи	2574	499,8	3077	19,4
Ёғли катта, кичик пишлоқ	2040	343	1954	16,8
Сут	144	33,6	177	23,3
Гўшт, 1-кат. (субмаҳсулотлар б-н)	564	94	658	16,7
Колбаса маҳсулотлари	1825	267	2092	14,6
Пахта	132394	14872	147226	11,2
Бугдой	50621	15779	66400	31,2
Наманган вилояти				
Гўшт, 1-кат. (субмаҳсулотлар б-н)	1334	80	1414	6,0
Колбаса маҳсулотлари	2004	59	2063	2,9
Пахта	168564	-32956	135608	-19,6
Бугдой	47730	17257	64987	36,2
Самарқанд вилояти				
Мол ёғи	1812	460	2272	25,4

Эритилган ёғ	2957	210	3167	7,1
Ёғли катта, кичик пишлоқ	1727	458	2185	26,5
Сут	155	57	212	36,8
Пахта	128175	-12490	115685	-9,7
Бугдой	51744	11134	62878	21,5
Сурхондарё вилояти				
Гўшт, 1-кат. (субмахсулотлар б-н)	1219	208	1457	17,1
Пахта	138319	-167	138152	-0,1
Бугдой	55149	10756	65905	19,5
Сирдарё вилояти				
Мол ёғи	3017	179	3196	5,9
Сут	151,4	18,2	169,6	12,0
Ёғли катта, кичик пишлоқ	1588	3,9	1592	0,2
Пахта	175254	-55813	119461	-31,8
Бугдой	94654	-42105	52549	-44,5
Тошкент вилояти				
Мол ёғи	2036	320	2831	15,7
Ёғли кичик пишлоқ	1760	290	2460	16,5
Сут	149	36	214,5	24,2
Гўшт, (1-кат. субмахсулотлар б-н)	2241	63	2304	2,8
Пахта	149564	-16487	133077	-11,0
Бугдой	48219	12625	60844	26,2
Гуруч	86827	33019	119846	38,0
Фарғона вилояти				
Мол ёғи	2516	759	3275	30,2
Сут	171	81,5	253	47,7
Гўшт, (1-кат. субмахсулотлар б-н)	2001	447	2448	22,3
Пахта	177057	-43169	133888	-24,4
Бугдой	47185	17244	64429	36,5

Изоҳ: *-чорвачилик маҳсулотлари маълумотлари 01.07.2003 ҳолатига кўра, ўсимлик маҳсулотлари маълумотлари эса 01.01.2003 ҳолатига кўра олинган.

МУНДАРИЖА

Киритил	4
I БОБ. БОШҚАРУВ ҲИСОБИДА КОРХОНАЛАР ФАОЛИЯТИНИ БЮДЖЕТЛАШТИРИШ ВА ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИҲАЛАРИНИ АСОСЛАШ	
1.1. Бозор муносабатлари шароитида бюджетлаштиришнинг моҳияти, аҳамияти ва тамойиллари.....	6
1.2. Корхонанинг бош бюджети ва унинг таркибий қисмларини тузиш усуллари.....	14
1.3. Корхонанинг ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш.....	24
1.4. Бошқарув ҳисобида инвестиция лойиҳаларини режалаштириш.....	31
II БОБ. КОРХОНА ХАРАЖАТЛАРИНИ ВА ИЧКИ ХЎЖАЛИК БАҲОЛАРИНИ БЮДЖЕТЛАШТИРИШ	
2.1. Харажатлар ва маҳсулот таннархини режалаштириш хусусиятлари.....	47
2.2. Бошқарув ҳисобида ҳақиқий харажатлар ҳисоби ва маҳсулотлар таннархини калькуляциялаш усуллари.....	55
2.3. Корхонада трансферт баҳоларни бюджетлаштириш.....	69
АДАБИЁТЛАР	80
Иловалар	92

65.261.3-2
Ҳ 31

Б.А.Хасанов, А.А.Хашимов.
Бошқарув ҳисобида бюджетлаштириш:
(Ўқув қўлланма). —Т.: “Ўқитувчи”, 2004, 100 б.
Сарлавҳада: ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим ва-
зирлиги, Тошкент Молия институти.

ББК 65.261.3-2я73

Ҳасанов Баҳодир Ақромович
Ҳашимов Ақрам Абдиевич
Бошқарув ҳисобида бюджетлаштириш
(ўқув қўлланма).

Тошкент — “Ўқитувчи” — 2004

Таҳририят мудистри *С. Мирзахўжаев*
Муҳаррирлар: *С. Ҳусниддинов, Р. Мирҳолиқов*
Техник муҳаррир: *Г. Грешиникова*
Бадий муҳаррир: *Ш. Қаҳҳоров*
Компьютерда саҳифаловчи: *А. Хўжамуродов*
Мусаҳҳиҳ: *Д. Умарова*

ИБ № 8382

Оригинал макетдан босишга рухсат этилди.
Бичими 84x108 1/32. Адади 500.
Шартли босма табоғи 8,2.

“Ўқитувчи” нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 07-109-2004

Тошкент Молия институти босмаҳонасида “RISO”
усулида босилди.
700084, Тошкент, Ҳ.Асомов кўчаси, 7.

